

**The Motto of Our University
(SEWA)**

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

JAGAT GURU NANAK DEV

PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

M.A (PUNJABI)

(PBIM21102T)

ਪਰਚਾ ਦੂਸਰਾ

SEMESTER-I

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of Experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. AMARJIT SINGH

ASSISTANT PROFESSOR IN PUNJABI

1. DR. SOHINDER SINGH
2. DR. PRITAM SINGH
3. DR. KULDEEP SINGH
4. DR. SARABJEET SINGH
5. DR. DAVINDER SINGH

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY

PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 10 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S Batra

Dean Academic Affairs

M.A (PUNJABI)
(ਸਮੈਸਟਰ-ਪਹਿਲਾ)
ਦੂਜਾ ਪਰਚਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ

ਕੁੱਲ ਅੰਕ : 100
ਬਾਹਰੀ ਮੁਲਾਂਕਣ:70
ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ:30
ਪਾਸ: 35%
ਕ੍ਰੈਡਿਟ:4

ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਕੋਰਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ- ਅਲੱਗ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER SETTER/EXAMINER:

1. The syllabus prescribed should be strictly adhered to.
2. The question paper will consist of three sections: A, B, and C. Sections A and B will have four questions each from the respective sections of the syllabus and will carry 10 marks each. The candidates will attempt two questions from each section.
3. Section C will have fifteen short answer questions covering the entire syllabus. Each question will carry 3 marks. Candidates will attempt any 10 questions from this section.
4. The examiner shall give a clear instruction to the candidates to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.
5. The duration of each paper will be three hours.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

ਭਾਗ ਓ-ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ: ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ

ਓ.1 ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ,ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਓ.2 ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਭਾਗ ਅ- ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ:ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ:ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅ.1 ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ:ਕਾਫੀਆਂ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ:ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ:ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅ.2 ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ :ਕਾਫੀਆਂ

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ:ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ:ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਭਾਗ-ੲ

ਭਾਗ ਓ.1, ਓ.2 ਅਤੇ ਅ.1 ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ।

ਅੰਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਅੰਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤਾਂ

1. ਭਾਗ ਓ.1 ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ,ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

2. ਭਾਗ ਓ.1 ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਆਖਿਆ।

3. ਭਾਗ ਓ.2 ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

4. ਭਾਗ ਓ.2 ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

5. ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਰਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

6. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

7. ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਓ.1, ਓ.2 ਅਤੇ ਅ.1 ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ 30 ਅੰਕ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ।ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ: ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ, ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣਗੀਆਂ।ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫਾਇਲ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਸਹਾਇਕ ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ

ਲੇਖਕ	ਸਾਲ	ਸਿਰਲੇਖ	ਪਬਲਿਸ਼ਰ
ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	1971	ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ	ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ	1974	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ	ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ	1976	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ	ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਪਟਿਆਲਾ
ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	2000	ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ	ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

M.A (PUNJABI)

(ਸਮੈਸਟਰ-ਪਹਿਲਾ)

ਦੂਜਾ ਪਰਚਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME	Page No.
Unit 1	ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ: ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ	9-20
Unit 2	ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ	20-30
Unit 3	ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ	31-41
Unit 4	ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ	42-45
Unit 5	ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ	46-60

SECTION B

sUnit 6	ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ: ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ: ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	61-71
Unit 7	ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ: ਕਾਫੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ: ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ	72-84
Unit 8	ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ: ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ : ਕਾਫੀਆਂ	85-94
Unit 9	ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ: ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ	95-103
Unit 10	ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ: ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	104-126

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ: ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ 'ਸੂਫੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ:

- ੳ) ਸੁੱਫਾ: ਇਸਲਾਮੀ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਅਹਿਲ-ਏ-ਸੂਫਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸੂਫੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਹੋਈ।
- ਅ) ਸਫਾ: ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਸਫਾਂ (ਕਤਾਰਾਂ) ਵਿੱਚ ਖਲੋਂਦੇ ਸਨ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਸੂਫੀ ਅਖਵਾਏ।
- ੲ) ਸੋਫਤਾ: ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਅਰਥ ਕਬੀਲਾ ਜਿਸਨੂੰ ਬਨੀ ਸੋਫਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਅਬੇ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਕਾਅਬੇ ਵਿੱਚ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ, ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਪਰ 'ਸੂਫੀ' ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਹੋਈ।
- ੳ) ਸਫਵਤ-ਅਲਕਜ਼ਾ: ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।
- ੴ) ਸੋਫੋਸ ਜਾਂ ਥਿਓਸੋਫੀਆ: ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੂਫੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਸੋਫੀਆ (ਬੁੱਧੀ) ਤੋਂ ਹੋਈ ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਈ. ਸੀ. ਬਰਾਊਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਸੂਫੀ' ਪਦ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਇੱਕਦਮ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਦ ਸੂਫ ਜਾਂ ਉੱਨ ਤੋਂ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਪਸ਼ਮੀਨਾ' ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੈ। ਇੰਝ 'ਪਸ਼ਮੀਨਾ ਪੋਸ਼' ਜਾਂ 'ਉੱਨ ਧਾਰੀ' ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਇਕਬਾਲ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਸੂਫੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਨੂੰ 'ਸਫਾ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਇਸਦੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਬਿਆਨ

ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਨਾਮਕਰਣ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਧਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਫ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਸਫ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ, ਅਹਾਬ-ਏ-ਸੁਫਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਫਾ (ਸਫਾਈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ) ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਨੇੜਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜਾਫਰ ਰਜ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਕੁਰਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਆਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ”।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ (ਹਿ.) ਨੇ ਕਸ਼ਫੁਲ-ਮਹਿਜੂਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਫੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਦੀ ਥਾਂ ਆਂਤਰਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ (ਹਿ.) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਵਾਦ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਲ-ਸਿਰਾਜ ਅਲ- ਤੂਸੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ‘ਸੁਫ’ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੰਬੀਆ ਅਤੇ ਔਲੀਆ ਦਾ ਆਮ ਪਹਿਰਾਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ”।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਲਫਜ਼ ‘ਸੁਫੀ’ ਸੂਫ ਤੋਂ ਵਿਉਂਤਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਸੁਫ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ”।

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸੂਫੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਬੂ ਹਾਸ਼ਿਮ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੂਫੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗਦਾਦੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅੱਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ/ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸਾਧਨਾ-ਜਾਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ ਪੱਖ ਹਨ: ਸਖਾਵਤ, ਰਿਜ਼ਾ, ਸਬਰ, ਇਸ਼ਾਰਤ, ਗੁਰਬਤ, ਸੌਫ, ਸਿਯਾਹਤ ਅਤੇ ਫਕਰ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵੇ ਜਾਂ ਆਡੰਬਰੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਧਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇਈ ਸਾਧਕ ਸਨ।

ਉਰਦੂ ਦਾਇਰਾ-ਏ-ਮਆਰਫ਼-ਏ-ਇਸਲਾਮੀਆ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਲਕਬ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਫ਼ਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜਾਬਿਰ ਬਿਨ ਹੱਯਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਬੂ ਹਾਸ਼ਿਮ ਕੁਫ਼ੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 814 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਹੁਵਚਨ ਰੂਪ ‘ਸੂਫੀਆ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ”।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੂਫੀ ਲਫਜ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸਿਹਾਬੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ”।

ਬਸਰੇ ਦੇ ਜਾਹੀਜ਼ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਕੁਰੇਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ 822 ਈ. ਤੱਕ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਵਲੀ-ਅੱਲਾਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਦੋਸਤ। ਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਔਲੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੀ ਜਾਂ ਔਲੀਆ ਰੱਬ ਦੇ ਦੋਸਤ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਸਿਹਾਬਾ-ਏ-ਕਿਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, “ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਖਲਾਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ (ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ) ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਕ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਫ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਹੋਵੇ। ਤਬੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਭ/ਮੋਹ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ”।

ਅਬੁਲ ਹਸਨ ਨੂਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੂਫੀ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ”।

ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਮੁਤਾਬਿਕ, “ਸੂਫੀ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ”।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੂਫੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਦਿਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਭ ਮੋਹ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ

ਤਸਲੀਮ-ਓ-ਰਜ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਮਾਈਲ ਵਾਂਗ, ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਯਾਕੂਬ ਵਰਗੀ, ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਵਰਗੀ, ਸਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਅੱਯੂਬ ਵਰਗਾ, ਸ਼ੌਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ (ਅਲੈ.) ਵਰਗਾ ਅਤੇ ਇਖਲਾਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ”।

ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਸੂਫੀਵਾਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਚਿੰਤ-ਵਿ੍ਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵੀ-ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ”।

ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਤਸੱਵੁਫ ਦਰਅਸਲ ਅਮਲੀ ਫ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਲਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਲਮ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਪੂਰਨ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਾਂਗ ਤਸੱਵੁਫ ਵੀ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ ਇਲਮ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਿੱਚ ਇਲਮ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲ ਮਗਰੋਂ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਤਸੱਵੁਫ ਵਿੱਚ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਲਮ (ਮਾਰਫਤ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ‘ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਇਲਮੀ, ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆੰਤਰਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਇਲਾਹੀ ਮਾਰਫਤ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਵਿਸਾਲ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ”।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਭੇਦਾਂ/ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਲਬ ਅਧੀਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਿਹਾਬਾ ਕਿਰਾਮ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ (ਹਿ.) ਨੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਮੁਹਾਸਿਬੀਆ, ਕਟਾਰੀਆ, ਡੈਫੂਰੀਆ, ਜੁਨੈਦੀਆ, ਨੂਰੀਆ, ਸੁਹੇਲੀਆ, ਹਕੀਮੀਆ, ਖਰਾਜੀਆ, ਖ਼ਫੀਫੀਆ, ਸੱਯਾਰੀਆ ਅਤੇ ਹਲੁਲੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ 32 ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਮ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਬਿਰੀਆ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਿਭਿੰਨ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਿਜ਼ਾਜ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮੰਤਵ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਸਿਲਸਿਲੇ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਲਸਿਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁੰਹਮਦ (ਸ.) ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਦੇਹਲਵੀ (ਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋ ਨਿਸਬਤ (ਇਲਾਹੀ ਨੇੜਤਾ, ਸਾਂਝ, ਸੰਬੰਧ) ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਦਰੀ, ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ, ਚਿਸ਼ਤੀ ਹਰ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਦਾ ਰੰਗ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ ਮਕਸੂਦ ਹੋਵੇ, ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ”।

ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਅਤੇ ਮਕਸਦ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ। ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ-ਏ-ਖਫੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ, ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਮਿਜ਼ਾਜ, ਤਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ”।

ਸਰੂਪ

ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਬੂਵਤ (prophethood) ਅਤੇ ਵਿਲਾਇਤ (sainthood) ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਹਨ: ਉਲਮਾ-ਏ-ਜ਼ਾਹਿਰ ਅਤੇ ਉਲਮਾ-ਏ-ਬਾਤਿਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਲਿਮ, ਮੌਲਵੀ, ਮੁਫਤੀ, ਕਾਜ਼ੀ ਆਦਿ। ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਔਲੀਆ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਲਮਾ ਨਾਲੋਂ ਔਲੀਆ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਧੇਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਉਹ ਔਲੀਆ ਜਿਹੜੇ ਸਹਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੀਨ ਦੀ ਤਬਲੀ ਹਿੱਤ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ। ਪੈਗੰਬਰੀ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਮਿਲਣਾ ਨਿਰੋਲ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸਲੂਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰੀਕਾ

ਅਪਣਾ ਕੇ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਇਲਾਹੀ ਨਜ਼ਰ-ਏ-ਕਰਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੈਗੰਬਰ ਤਮਾਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਤਮਾਮ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਮਰਤਬੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਆਪ (ਸ.) ਦੇ ਸਿਹਾਬਾ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਮਾਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਘੱਟ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਹਾਬਾ ਵਿੱਚ ਜਿਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਲੀ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ”।

ਸਿਹਾਬਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਥਾਨ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀ ਮੁਬਾਰਕ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਦੀਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੇਹੱਦ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਦੀਨ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਇੱਕਮੱਤ ਹਨ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਲੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੇਖ ਮਖ਼ਦੂਮ ਅਲੀ ਹੁਜ਼ਵੀਰੀ (ਰਹਿ.) ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਨਬੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਲੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਬੁੱਵਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਲਾਇਤ ਦੀ ਆਖਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਬੀ ਵਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵਲੀ ਨਬੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਨਬੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਔਲੀਆ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰਜ਼ੀ ਹਨ। ਪੈਗੰਬਰ ਦਾਅਵਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਹਨ ਅਤੇ ਔਲੀਆ ਅੱਛੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਦਾ ਇਮਾਮ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਹੁਜ਼ਵੀਰੀ (ਹਿ.) ਵਿਲਾਇਤ ਅਤੇ ਨਬੁੱਵਤ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਵਿਲਾਇਤ ਲਈ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਦੋਵੇਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਬੀਆਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਬੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਔਲੀਆ-ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਲੀ ਨੂੰ ਵਲੀ ਹੀ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਵੀ ਔਲੀਆ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ।¹⁴⁴¹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਨ-ਏ-ਅਰਬੀ (ਹਿ.) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ।¹⁴⁴² ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ

ਹੁਜ਼ਰੀ (ਹਿ.) ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੈਗੰਬਰ ਨਾ ਤਾਂ ਵਲੀ ਵਾਂਗ ਫ਼ਨਾ ਅਤੇ ਬਕਾ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਸ਼ਫ਼ਾ ਅਤੇ ਹਾਲ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਿਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਸੁਕਰ ਦੀ ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਵੀ ਉਸ ‘ਤੇ ਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਖੁਦਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਦਰ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਏ। ਪੈਗੰਬਰ ਜਦੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਬੁੱਵਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਬੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਖ਼ਾਲਿਕ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਔਲੀਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਰੀਕ-ਏ-ਜ਼ਜ਼ਬ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵਿੱਚ ਲੀਨਤਾ ਕਮਾਲ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਦਰ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਾਏ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਰੱਬ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਔਲੀਆ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਦਰਵੇਸ਼ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਉਸਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਦਰਵੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇਬਾਦਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ”।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਸ਼ਰੀਅਤ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰੀ (ਜ਼ਾਹਿਰੀ) ਆਮਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਵਜ਼ਾਹਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਈਮਾਨ, ਤੌਹੀਦ, ਮੁਹੱਬਤ, ਤਵੱਕੁਲ, ਸਬਰ, ਇਬਾਦਤ, ਜ਼ਿਕਰ, ਜਿਹਾਦ, ਤਕਵਾ ਅਤੇ ਇਹਸਾਨ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਅਮਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਤਿਨੀ (ਰੂਹਾਨੀ, ਆਂਤਰਿਕ) ਅਮਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ”।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਅਮਲਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਂਤਰਿਕ ਅਮਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਂਤਰਿਕ ਸੁਧਾਰ/ ਨਫ਼ਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ‘ਤੇ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਜ਼ਕੀਆ-ਏ-ਨਫ਼ਸ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ/ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਸਾਧਨਾ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਤ ਅਧੀਨ ਕਰੇ ਕੁੱਝ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲਮਾ ਵੱਲੋਂ ਨਾਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਕਥਨ, ਜੋ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੱਕਾਸੀ ਦੇ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ (ਹਿ.) ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦੀਨ ਦਾ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵਾਜ਼ਿਬ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਅਨਸਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨਸੂਰ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਲਾਹ ਤਾਅਲਾ ਦੇ ਦੀਨ ਦਾ ਮੁਨਕਰ ਹਾਂ, ਇਹਨਾ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਖਾਲਿਕ ਅਤੇ ਮਖਲੂਕ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਫਰਕ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਨਸੂਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸ਼ਰੀਅਤ-ਏ-ਮੁਹੰਮਦੀ ਦਾ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਖੀਰ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫਸਾਨੀ (ਹਿ.) ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਅਨਲ-ਹੱਕ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ (ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਸੌ ਰਕਾਤਾਂ ਨਫਲ (ਨਮਾਜ਼) ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਖਾਣਾ ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਲਾਲ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦਰਅਸਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੋਵੇਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ 'ਚ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਰੋਧਾਰਥੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫਸਾਨੀ (ਹਿ.) ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚਲੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਫਨਾ ਅਤੇ ਬਕਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੈ। ਫਨਾ ਅਤੇ ਬਕਾ ਤਰੀਕ-ਏ-ਵਿਲਾਇਤ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਵਿਲਾਇਤ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਤਰੀਕ-ਏ-ਨਬੁੱਵਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਫਨਾ ਤੇ ਬਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਜ਼ਬਾ ਅਤੇ ਸਲੂਕ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਫਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਦਾ ਅਥਵਾ ਦੁਈ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤਰੀਕ-ਏ-ਨਬੁੱਵਤ ਵਿੱਚ ਦੁਈ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੂਰੀ

ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਕਰ ਤਰੀਕ-ਏ-ਵਿਲਾਇਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਵ ਤਰੀਕ-ਏ-ਨਬੁੱਵਤ ਦੀ।

ਤਰੀਕ-ਏ-ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਬੁੱਵਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਮ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਇਲਾਹੀ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸੁਕਰ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਹਿ.) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਕੌਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਫ਼ੈਜ਼ ਅਤੇ ਬਰਕਤ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਦਰਜਾ-ਏ-ਕਮਾਲਾਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਨੂਰਾਨੀ ਸੰਗਤ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਕਾਰਪਣ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਰਆਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਇਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸੁਕਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮਸਤੀ/ ਸੁਕਰ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ 'ਚ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗ਼ੈਰ-ਸੰਜੀਦਾ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸੁਕਰ ਅਧੀਨ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਲਾਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁੰਮਰਾਹ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੱਲਾਹ ਤਾਅਲਾ ਦੀ ਹਿਕਮਤ ਅਤੇ ਰਾਜ਼ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀਆਂ ਹਦੀਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ (ੳ) ਖੁਦਾ ਹੱਸਿਆ (ਅ) ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ (ੲ) ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਦੀਨੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖਿਆ (ਸ) ਉਸਨੇ (ਖੁਦਾ ਨੇ) ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀ ਮੁਬਾਰਕ ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤਾ ਹੋਏ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਤਾਂ ਸਹਿਵ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸੁਕਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਵਾਕਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।¹⁴⁴⁸ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਲੋਕ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੇ ਇਲਾਮ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ/ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇ ਲੋਗ ਰਾਹ-ਏ-ਤਸੱਵੁਫ਼ ਸੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੈਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਔਰ ਉਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰੀਆਤ ਪਰ ਤਨਕੀਦ ਔਰ ਮੁਮਿਤ ਸੇ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ

ਚਾਹੀਏ ਮਗਰ ਜੋ ਲੋਗ ਰਾਹ-ਏ-ਤਸੱਵੁਫ਼ ਕੇ ਵਾਕਿਫ਼ਕਾਰ ਹੈਂ, ਉਨਕੋ ਉਨ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪਰ ਤਨਕੀਦ ਕਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਸੂਫੀਓਂ ਕੇ ਵੋਹ ਅਕਵਾਲ (ਬਚਨ) ਜੋ ਫ਼ਨਾ ਕੇ ਤਜੁਰਬੇ ਕੇ ਨਤੀਜੇ ਮੇਂ ਯਾ ਸੁਕਰ ਕੇ ਜ਼ੋਰ-ਏ-ਅਸਰ ਕਰੇ ਗਏ ਹੈਂ, ਉਨਹੋਂ ਸ਼ਤਹ ਕਰਾਰ ਦੇਨਾ ਚਾਹੀਏ ਔਰ ਕਾਇਲ (ਕਹਿਨੇ ਵਾਲੇ) ਕੋ ਮਾਅਜ਼ੁਰ (ਬੇਵੱਸ) ਸਮਝਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਯੇਹ ਬਾਤ ਬਹਰਿਹਾਲ ਪੇਸ਼-ਏ-ਨਜ਼ਰ ਰਹਿਨੀ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕੇ ਖਯਾਲਾਤ ਸੁਕਰ ਕੀ ਆਮੇਜ਼ਸ਼ (ਪ੍ਰਭਾਵ) ਸੇ ਪਾਕ ਨਹੀਂ ਹੋਤੇ ਜਬ ਤਕ ਕਿ ਵੋਹ ਸਲੂਕ ਕੀ ਆਖ਼ਿਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ। ਸਿੱਦੀਕੀਅਤ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਕੀ ਹਰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੇਂ ਸੁਕਰ ਕੀ, ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਦਰਜੇ ਮੇਂ ਆਮੇਜ਼ਸ਼ ਹੋਤੀ ਹੈ, ਖੁਆਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਯਾ ਕਮ”।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਹਿ.) ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਫ਼ਨਾ-ਓ-ਬਕਾ ਸ਼ਹੂਦੀ ਹੈ, ਵਜੂਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਨਾ ਤੋ ਲਾ-ਸ਼ੈਅ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ ਔਰ ਨਾ ਖੁਦਾ-ਏ-ਤਾਅਲਾ ਸੇ ਮੁੱਤਹਿਦ (ਇੱਕਮਿਕ) ਹੋਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿਤਾ ਹੈ ਔਰ ਰੱਬ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਬ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਵੋਹ ਗੁਮਰਾਹ ਲੋਗ ਹੈਂ ਜੋ ਫ਼ਨਾ-ਓ-ਬਕਾ ਕੋ ਵਜੂਦੀ ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਤੇ ਹੈਂ। . . . ਦਰਅਸਲ ਫ਼ਨਾ ਕੀ ਹਕੀਕਤ ਮਾ-ਸਿਵਾ (ਗੈਰ-ਅੱਲਾਹ) ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਨੇ ਸੇ ਇਬਾਰਤ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਤਾਅਲਾ ਕੇ ਸਿਵਾ ਦੂਸਰੋਂ ਕੀ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰੀ ਸੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਨਾ ਔਰ ਸੀਨੇ (ਦਿਲ) ਕੋ ਅਪਨੀ ਤਮਾਮ ਮੁਰਾਦੋਂ ਔਰ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਸੇ ਪਾਕ ਕਰਨਾ ਹੈ”।

ਖਵਾਜ਼ਾ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾਹ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਖਵਾਜ਼ਾ ਹੁਸਾਮੁੱਦੀਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ‘ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ‘ਤੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ‘ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਸ਼ਹੂਦ’ ਦਾ ਪੱਖਪੂਰਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਕ ਮੱਤਭੇਦ ਕਾਰਨ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ‘ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਖ’ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ਾਬਾਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ) ਅਖਵਾਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ‘ਸਰਹਿੰਦੀ ਸ਼ਾਖ’ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ- ਸੰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀਉੱਲਾ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਚ ਨੂੰ ਹੀ ਨੋਕੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੰਸਾ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਕ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ

ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਦੁਚਿਤੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਧਕ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਦੁਬਿਧਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਚੰਗੇ/ਮਾੜੇ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੰਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਅਸੀਮ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਦਾਰਥਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਿੱਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਅਣਦਿੱਸਦੀ ਮਹਾਨ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦਿੱਸਦੇ/ਅਣਦਿੱਸਦੇ, ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਚਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਰੂਹ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਵਸਲ ਦਾ ਸੁਆਦ, ਬਿਰਹਾ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਾਣਾਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਬੀਜ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਰੂਹ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਖਾਵੰਦ-ਬੀਵੀ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਹ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ‘ਮੱਧ ਮਹਾਜਨੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਤੀ ਭਗਤਨੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ’ ਰੱਬ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਪੂਰਵਕ ਪਿਆਰ ਕਰੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਵੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਹ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਬਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦੋਹਿਰਾ ਛੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਜੋਗੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਮਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ

ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਰਾਹ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਪਿਛਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ, ਬੈਂਤ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਸਤਵਾਰਾ ਤੇ ਗੰਢਾਂ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਲੋਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੀ ਜੀਵਤ ਰਹੀਆਂ ਬਲਕਿ ਨਵੇਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਲਈ ਰਾਹ ਵੀ ਖੁੱਲ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀ, ਖੁਰਾਸਾਨ, ਸਿੰਧ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁਹਰਵਰਦੀਆ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ, ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀ, ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸੂਡਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਜਲੀਆ, ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਜਲਾਲੀਆ, ਇਰਾਕ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦੀਆ, ਖੁਰਾਮਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈਦਰੀਆ ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਕਬੂਲ-ਏ-ਆਮ ਹੋਈਆਂ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਲਸਿਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਭਾਰਤ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: (ੳ) ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ਅ) ਕਾਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ੲ) ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ਸ) ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਅਹਿਮਦ ਅਬਦਾਲ ਚਿਸ਼ਤੀ (874-956 ਈ.) ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤ ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦਾਲ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਇਸਹਾਕ ਸ਼ਾਮੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਚਿਸ਼ਤ ਦੇ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਅਬੂ ਇੱਕ ਸੀਰੀਆ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ, ਪਰ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਗਦਾਦ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਖਵਾਜਾ ਮੁਮਸ਼ਾਦ ਦੀਰੀ ਦੇ ਸਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਖਵਾਜਾ ਦੀਰੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹੀਆਂ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 873 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਇਸਹਾਕ ਸੰਨ 940 ਈ. ਵਿੱਚ ਸੀਰੀਆ ਪਰਤ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚਿਸ਼ਤ ਵਾਲੀ ਦਰਗਾਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਖਵਾਜਾ ਅਬੂ ਅਹਿਮਦ ਅਬਦਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਅਬਦਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਸ ਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ (ਸੰਨ 956 ਈ. ਤੱਕ) ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਛੱਡੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਬੂ ਮੁਹੰਮਦ ਚਿਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਅਬੂ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਖ਼ਲੀਫ਼ਤ ਉਸਦੇ ਭਾਣਜੇ ਖਵਾਜਾ ਯੂਸੁਫ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ

ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਖਵਾਜਾ ਮੰਦੂਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਹੋਇਆ। ਖਵਾਜਾ ਮੰਦੂਦ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੰਨ 1182 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਖਵਾਜਾ ਮੰਦੂਦ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਲਾਂਕਿ ਖਵਾਜਾ ਰੁਕਨੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸੰਜਾਨੀ ਅਤੇ ਖਵਾਜਾ ਹਾਜੀ ਸ਼ਰੀਫ ਨੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਖਵਾਜਾ ਮੰਦੂਦ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚਿਸ਼ਤ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਨਾ ਰਹੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਫੇਰ ਬਦਲ ਕਾਰਨ ਚਿਸ਼ਤ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਤੁਰਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਚਿਸ਼ਤ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਰਮਤੇ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਚਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ। ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਚਿਸ਼ਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੜ ਸੂਫੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸਾਰਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

ਪੈਗੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ

ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ

ਖਵਾਜਾ ਹਸਨ ਬਸਰੀ

ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁਲ ਵਾਹਿਦ ਬਿਨ ਜੈਦ

ਖਵਾਜਾ ਫੁਜ਼ੈਲ ਬਿਨ ਅਯਾਜ਼

ਖਵਾਜਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਿਨ ਅਧਹਮ ਬਲਖੀ

ਖਵਾਜਾ ਹਜ਼ੈਫਾ ਮਰਅਸ਼ੀ

ਖਵਾਜਾ ਹੁਬੈਰਾ ਬਸਰੀ

ਖਵਾਜਾ ਮਮਸ਼ਾਦ ਦੀਨੋਰੀ

ਖਵਾਜਾ ਅਬੂ ਇਸਹਾਕ ਸ਼ਾਮੀ ਚਿਸ਼ਤੀ

ਖਵਾਜਾ ਅਬੂ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ

ਖਵਾਜਾ ਨਾਸਿਰੁੱਦੀਨ ਅਬੂ ਯੂਸਫ ਚਿਸ਼ਤੀ

ਖਵਾਜਾ ਕੁਤੁਬਦੀਨ ਮੌਦੂਦ ਚਿਸ਼ਤੀ

ਖਵਾਜ਼ਾ ਹਾਜੀ ਉਸਮਾਨ ਹਾਰੂਨੀ

ਖਵਾਜ਼ਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ

ਖਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤੁਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ (ਦਿੱਲੀ)

ਖਵਾਜ਼ਾ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਗੰਜੇਸ਼ਕਰ (ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ)

ਖਵਾਜ਼ਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (1142-1236 ਈ.) ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਚਿਸ਼ਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਅਜਮੇਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸਫ਼ਰਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ ਆ ਪਈਆਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਣ ਇਹ ਇੱਕ ਪੀਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਸਮਚਕੈਦ, ਬੁਖਾਰਾ, ਹਰਵਾਨ, ਬਗ਼ਦਾਦ, ਸੰਨ, ਜਿਲ, ਹਮਾਦਾਨ, ਤਬਰੇਜ਼, ਖ਼ਰਕਾਨ, ਅਸਤਰਾਬਾਦ, ਹੇਰਾਤ, ਚਿਸ਼ਤ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਤਿਸੰਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਪਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ। ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੇ ਦਾਰੋਗਾ ਸੈਯਦ ਹੁਸੈਨ ਮਸ਼ਹੂਦੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕ ਲੋਕ ਖਵਾਜ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਖਵਾਜ਼ਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤਪ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਅਵੱਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹਨ:

1. ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਵੀ ਧਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
2. ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ।
3. ਭੁੱਖੇ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਨਾ ਅੱਡਿਆ ਜਾਵੇ ।

4. ਜੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ, ਸੰਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।
5. ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੁਰੇ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਲਈ ਵੀ ਪਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸਦ- ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।
6. ਹਰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ- ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਫਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਵਾਹਵਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
7. ਹਰ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਲਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
8. ਦਿਨ ਫਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰਾਤ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਾਵੇ।
9. ਵਾਕ- ਸੰਜਮ ਧਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਬੋਲਿਆ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਬੋਲਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੋਵੇ।

ਈਰਾਨ, ਅਰਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਨ 1165 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਹ 27 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਬਗਦਾਦ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਲੱਗਭੱਗ 25 ਸਾਲ ਉੱਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਸੰਨ 1190 ਈ. ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁੜ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਅਜਮੇਰ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਗਿਆਸੂਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਮਾਲ-ਧਨ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕੌਮਲ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਲੱਗਦੇ ਉਰਸ (ਸਾਲਾਨਾ ਉਤਸਵ) ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚਲੇ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਸੀ। ਇਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਬਾਦਤ (ਉਪਾਸਨਾ) ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਉੱਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ- ਬ੍ਰਤ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ- ਸਵੱਛਤਾ ਕਾਰਣ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਖਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ 'ਦਲੀਲ- ਆਰਿਫੀਨ' ਨਾਂ ਅਧੀਨ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪਾਲਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦਿਸ਼ਾ- ਪੂਰਵਕ ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਫਤ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਖਵਾਜਾ ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ

ਖਵਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਇੱਕ- ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਖਲੀਫਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਤੇ ਦੂਜੇ- ਨਾਗੌਰ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਸੂਫੀ ਨਾਗੌਰੀ। ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਮੂਸਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਢ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਪਰ ਕਾਕੀ ਅਜੇ ਅਠਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ- ਪੋਸ਼ਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਕੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ- ਬੰਦਨਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਿਆਂ ਵੇਖ ਉਹਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨਾਲ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ ਇੱਕ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਬਗ਼ਦਾਦ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਕੀ ਵੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ 1221 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ- ਚਾਗੇ ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਕੀ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਮਦੀਨ ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਕੀ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਏਨੀ ਵਧੀ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਏ। ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਖਵਾਜਾ ਕਾਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ, ਉਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸੰਨ 1236 ਈ. ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਅਕਾਲ- ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਖਲੀਫਾ ਹਜ਼ਰਤ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਪ-ਤਿਆਗ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਗੁਰੂ 'ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਤਾਰੀਕੀਨ (ਤਿਆਗਰਾਜ)' ਆਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਬ ਨਾਰੀਤ ਦੇ ਨੇੜ, ਸਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿੱਘਾ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਗੌਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਬਿੱਘਾ ਜ਼ਮੀਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਨਗੌਰੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਵਿਚਾਲੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਰਗਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮ- ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਆਚਰਣ (ਸੁੰਨਤ) ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਗੌਰ ਅਤੇ ਲਾਗਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1278 ਈ. ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਚੋਲਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਖਵਾਜਾ ਦੇ ਵਿਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਓਧਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਨੌਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਨੀਜ਼ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਖਾਨਕਾਹ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਬਣੇ, ਪਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼ੇਖ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਦੁੱਤੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜੇ-ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1172 ਈ. ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਿਤਵਾਲ ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤਿਅੰਤ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਲਕ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ- ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ- ਨੂਰ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਵੇਖਣਾ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ। ਅਠ੍ਹਾਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਲੱਭ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ-ਸਾਧਨਾ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਸੰਨ 1221 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਕੀ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ

ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੇਹ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਆ ਗਏ। ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹਾਂਸੀ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਪਾਕਪਟਨ (ਆਯੋਧਨ) ਜਾ ਵਸੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ (ਸੰਨ 1256 ਈ. ਤੱਕ) ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਜਮਾਲ ਹਾਂਸਵੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਬਿਰ, ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਆਰਿਫ਼ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਜਨ- ਸਾਧਾਰਨ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਏਨੀ ਵਧੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮੀਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਬਿਰੀ ਸ਼ਾਖਾਂ ਫੁੱਟੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਘਣੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਠੰਡੀ ਛਾਂ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਬਿਰਹੋਂ ਮਾਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੰਡੀ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੱਜਵਾਂ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ- ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਮਹਿਬੂਲੇ- ਇਲ ਹੀ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਰਵਣ- ਕੀਰਤਨ (ਸਮਾਅ) ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੇ ਹੀਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ

ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਪਾਕ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨ ਮਸ਼ਾਇਕ' ਅਤੇ 'ਮਹਿਬੂਬੇ ਇਲਾਹੀ' ਵਰਗੇ ਆਦਰ- ਸੂਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਮਾਤਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਜੋ ਨੇਕ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਸੋਲਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਦਾਯੂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਮੌਲਾਨਾ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਜਾਹਿਦ ਦੀ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਕਰ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਿਆ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਆਸੀਸਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਨਿੱਤ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ 1324 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਦਾ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਰੀਦ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸਿਜਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ 'ਛਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦਨਾਂ' ਅਧੀਨ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਿਮਰਨ, ਸ਼ਰੀਅਤ, ਸਬਰ, ਸੰਕਲਪ, ਨਿਮਰਤਾ, ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਫਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਛਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰੀ ਮਿਹਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ, ਹਉਮੈ ਆਦਿ ਰੁਚੀਆਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨੀਚਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ

ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ ਸਨ ਜੋ ਈਰਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਜੀਲਾਨ ਵਿੱਚ 1077 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਹੁਸੈਨੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਮੁਅਜਜ਼ੇ ਅਤੇ ਕਰਿਸ਼ਮੇ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਜਾਂ ਸ਼ੁਭਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੇ ਪਵਿੱਤਰ, ਪਾਕ ਅਤੇ ਪਰਤਾਪੀ ਸਨ। 1095 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਗਦਾਦ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਰਆਨ, ਹਦੀਸ, ਸ਼ਰਾਅ ਅਤੇ ਫਿਕਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹ ਫਕੀਰੀ ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਇਕਾਂਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਏ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਅਬੁਲ ਖੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸੂਫੀਮਤ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਇੱਕ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਹਵਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1127 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਲ- ਮੁਕੱਰਮੀ ਨਾਮੀ ਸੂਫੀ- ਸੰਤ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ, ਆਪਣੀ ਵੰਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ

ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ, ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸੈਯਦਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਗੌਸ-ਅਲ-ਆਜ਼ਮ (ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ), ‘ਪੀਰ-ਦਸਤਗਰ’ (ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ), ਮਹਿਬੂਬ-ਏ-ਸੁਬਹਾਨੀ (ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰਾ), ‘ਪੀਰਾਨੇ- ਪੀਰ’ (ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ) ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਨੇ ਜੋ ਵਿਖਿਆਨ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ‘ਅਲ ਫ਼ਤਹ-ਅਲ-ਰੱਬਾਨੀ’ ਤੇ ‘ਫ਼ਤੂਹੁਲਗ ਲਿਬ’ ਨਾਮਕ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਆਖਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕਾਦਰੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਖਜ਼ੀਨਾ-ਤੁਲ-ਅਸਫੀਆ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੇ-ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਜੀਲਾਨੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਦਰੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਰਜੇ ਬੜੇ ਹੀ ਉੱਘੇ ਸਨ: (1) ਮੁਰੀਦ (2) ਖਲੀਫਾ (3) ਸ਼ੇਖ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਿਕਰ (ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਿਕਰ ਅਧੀਨ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ ਵਾਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਇਆ ਜਾਵੇ। ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ‘ਜ਼ਰਬੀ ਢੰਗ’ ਆਖਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਯਕ ਜ਼ਰਬੀ, ਦੋ ਜ਼ਰਬੀ, ਸੇਹ ਜ਼ਰਬੀ, ਚਹਾਰ ਜ਼ਰਬੀ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਸ਼ਾਂਤ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਪਰਮ ਯੁੱਧ (ਜਿਹਾਦ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ) ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ, ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਦੋ ਟਹਿਣੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਟਹਿਣੀ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੇ ਕੋੜੇ ਫਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਫਲ। ਕੋੜੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਵੱਢਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁੰਨ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਫਲ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਟਹਿਣੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਟਹਿਣੀ ਹੇਠਾਂ ਰਹੀਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਫਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਟਹਿਣੀ ਦੀ ਛਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰੀਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੇ ਕੋੜੇ ਫਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮਾਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਹੀ, ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ, ਕਾਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ

ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈ। ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਨੇ ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ :

1. ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਪ (ਕਰ) ਕਰੇ।
2. ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਰਹੇ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜਲਵਾ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ।
3. ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਵਿਚਾਰ- ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਖੁਦਾ ਦਾ ਜਲਵਾ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਖੁਦਾ- ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅੰਦਰ ਖੁਦਾ ਦਾ ਜਲਵਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅੰਦਰ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਵੇਖੇ।

ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਏਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾ ਫੈਲਿਆ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਹਿਮਦ ਰਿਫ਼ਾਈ (ਮੌਤ 1183 ਈ.) ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਤੁਰਕੀ, ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਤੱਕ ਪੁਚਾਇਆ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਰਿਫ਼ਾਈ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੇ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਛੂਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਰਿਫ਼ਾਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ।

ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਬੁਲ ਹਸਨ ਸ਼ਾਜਲੀ (ਮੌਤ 1258 ਈ.) ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਮਿਸਰ, ਅਰਬ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਜਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਹਿਜਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਬੀ ਸੂਡਾਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਮਤ-ਉਜ਼-ਸ਼ੈਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਸੂਡਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਟਿਊਨਿਸ ਅਤੇ ਮੌਰਾਕ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਫੈਲਿਆ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੌਰਾਕੋ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤੱਕ ਜਾ ਫੈਲਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਹੌਲੀ- ਹੌਲੀ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬੰਦਗੀ ਗੌਸ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖ ਤਾਂ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬੰਦਗੀ ਗੌਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਨ 1539 ਈ. ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਜੋ ਕਾਦਿਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੱਦੀਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਕੁਮੈਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਸਢੋਰਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਹਰਿਆਣਾ) ਬਣਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਗੌਸ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਖੁਰਾਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਚ ਵਿਖੇ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹਜ਼ਰਤ ਗੌਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜਾ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਲੋਕ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੱਜਵੇਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਗੌਸ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਗੌਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਸਾਨੀ ਹੋਏ। ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਦਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਰ ਰੱਜਾਕ (ਮੌਤ 1535 ਈ.) ਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਤੇ ਪੋਤਰੇ ਸ਼ੇਖ ਹਮੀਦ (ਮੌਤ 1571 ਈ.) ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ-ਆਗਰੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ਼ੇਖ ਹਮੀਦ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਜਿਸ਼ ਸ਼ੇਖ ਦਾਉਦ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕ- ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋਰ ਸੂਫੀ- ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਦਾਉਦ ਨੇ ਸੇਰਗੜ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ, ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਖਾਂ ਕੰਬੋਜ ਰਾਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਸੱਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਏਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੁਆ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸਮਰੱਥੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਕੁਮੈਸ

ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖ, ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਕੁਮੈਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਦੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਬੰਗਾਲ ਤੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਹ ਕੁਮੈਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ-ਭਾਰਤ ਲੈ ਗਏ। ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਰਨਣਯੋਗ ਸੂਫੀ-ਸੰਤ ਹਨ: ਸ਼ੇਖ ਇਸਹਾਕ ਕਾਦਰੀ, ਸੱਯਦ ਇਸਮਾਈਲ ਗਿਲਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਹੁਸੈਨ ਲਾਹੌਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਮਾਧੋ ਤਕੀ ਕਾਦਿਰੀ, ਸ਼ਾਹ ਕਮਾਲ ਕੈਥਲੀ, ਸ਼ੇਖ ਅਬੁਲ ਫਤਿਹ, ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕੁੱਦੁਸ ਗੰਗੋਹੀ।

ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ

ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸੂਫੀ-ਸੰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ (1531-1635 ਈ.) ਕਾਰਨ ਅਦਭੁੱਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਾਲਕ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਹੋਇਆ। ਮੁਗਲ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਖਾਨਕਾਹ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਭਾਵੁਕਤਾਪੂਰਨ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨੀਂਹ- ਪੱਥਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਜੀ

ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਉਲੂ ਕਾਦਰੀ ਸ਼ਤਾਰੀ ਕਸੂਰੀ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਸਨ। ਉਹ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ‘ਇਸਲਾਹ-ਉਲ-ਅਮਲ’, ‘ਲਤਾਇਫ਼ ਗ਼ੈਬੀਯਹ’ ਅਤੇ ‘ਰਿਸ਼ਾਦੁਲ ਤਾਲਿਬੀਨ’ ਆਪ ਦੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ; ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਬੂ ਅਲਮਾਰਫ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਇਨਾਇਤ ਉਲੂ ਹਨਫੀ ਕਾਦਰੀ ਸ਼ਤਾਰੀ ਕਸੂਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਸੂਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀ। ਆਪ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਕਾਦਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਵਡਾਰੂਆਂ ਦਾ ਤਾਅਲੁੱਕ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਉੱਥੇ ਆਬਾਦ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਤ ਦੇ ਆਰਾਈਂ ਸਨ, ਜੋ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਸਨ।

ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰੂਰ ਕਾਦਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਕਾਦਰੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਮਜ਼ਨਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਰਕਬੇ 'ਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਰੀਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਕਸੂਰ ਵਿੱਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਜ਼ਾ ਕਾਦਰੀ ਅਲਜ਼ਤਾਰੀ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ ਹਲਕਾ ਦਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਾਦਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਬੈਅਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤਕਮੀਲ ਸਲੋਕ ਔਰ ਖ਼ਿਰਕਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਕਸੂਰ ਆ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਹਲਕਾ ਦਰਸ ਬਹੁਤ ਵਸੀਅ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਵੀਸ਼ਗੀ (ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਇਹ ਬਾਤ ਰੜਕਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 1728 ਈਸਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1680 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਪਾਂਡੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਅਬਦੁੱਲਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਕੋਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਾਰੀ- ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਨ ਪਰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਠੀਕ ਵਿਕਾਸ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1757 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਸੂਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਬਗ਼ਦਾਦੀ (1145-1234 ਈ.) ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੂਫੀਮਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ

ਸ਼ੇਖ ਅਬੂਨੰਜੀਬ ਸਨ। ਖਲੀਫਾ ਨਾਸਿਰ ਸ਼ੇਖ ਹੁਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਕੂਨੀਆਂ ਦੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖਾਨਕਾਹ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ ਈਰਾਨ, ਖੁਰਾਸਾਨ, ਸੀਰੀਆ, ਤੁਰਕੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੂਫੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚ ਕੇ ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਵਾ ਰਿਫੂਲਮ ਆਰਿਫ' ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਆਨ ਦੇ ਉੱਕਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਕਮਾਲ ਵਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀਮਤ ਵਿਰੋਧੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ। ਇੱਕ 'ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ', ਜੋ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ 'ਉੱਚ ਪੱਧਰ', ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮ- ਸਾਧਨਾ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ ਖਾਨਕਾਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਖਾਨਕਾਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਖਾਨਕਾਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਹੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਇਕਾਂਤ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦੂਜੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋੜ ਲਾ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਖਾਨਕਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਇੱਕ ਵਰਗ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਨਕਾਹ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਖਾਨਕਾਹਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਮਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ, ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨ- ਨਵਾਜ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਸ਼-ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਿਸਰੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਉਮਰ ਬਿਨ ਫਾਰਿਜ਼ ਸੀ।

ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ, ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ (1183- 1162 ਈ.) ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦਾ ਜਨਮ ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਣ ਕਰੋੜ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੱਕਾ ਦੇ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਖੁਰਾਸਾਨ ਤੋਂ ਉਹ ਮੱਕਾ-ਮਦੀਨਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੱਤ ਵਰ੍ਹੇ ਮਦੀਨੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੁਰਆਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਗਦਾਦ ਆ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਤੋਂ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਦੀਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਪਰਤ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਕਬਾਚਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਇਲਤਮਸ਼ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਧਾਕ ਰਾਜ- ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੈਖੁਲ ਇਸਲਾਮ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਜ਼ਕਰੀਆ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੇਖ ਸਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਖਲੀਫ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਸਦਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਜਮਮਈ ਜੀਵਨ- ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਭਰਵਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਮਾਸ਼ਕ ਖਲੀਫ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਮਾਸ਼ਕ ਭਾਵਕਤਾਪੂਰਨ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਵਸ਼ਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਖਿਲਾਫ਼ਮਰਜ਼ੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਜ਼ਾਤਿ ਪਾਕਿ ਵੱਲੋਂ 'ਕੁਤਬ', 'ਗੋਂਸ', 'ਕਬੀਰ', 'ਮੁਨੀਰ' ਆਦਿ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ

ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਬਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਲਖਨੌਤੀ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਿਰਤ ਜਾਰੀ ਹੋਈ। ਲਖਨੌਤੀ ਤੋਂ ਉਹ ਦੇਵਤਲਾ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਦੇਵਤਲਾ

ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ- ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਤ ਸ਼ੇਖ ਫਖਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਸੈਯਦ ਬੁਰਹਾਦੀਨ ਕੁਤਬੇ-ਆਲਮ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਹਸਨ ਲਾਲ ਨੇ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਮਲਾਮਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਲਾਮਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਫਕੀਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1538-39 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਉਸਮਾਨ ਢੰਡਾ ਦੇ ਘਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਢੰਡਾ ਇੱਕ ਰਾਜਪੂਤ ਜਾਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਮੁਸਲਿਮ ਬਣ ਗਏ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੁਲਾਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਅਬੂਬਕਰ ਕੋਲੋਂ ਉਸਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਬਹਿਲੋਲ ਕੋਲੋਂ ਉਸਨੇ ਬੈਅਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਛੇ ਭਾਗ ਯਾਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵਦੇਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸੂਫੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਕਾਰਨ 'ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਉਸਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ 'ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ' ਭਾਵ 'ਨਿਮਾਣਾ ਫਕੀਰ' ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ 63 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ 1600-01 ਈ: ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਖੇ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਦਾ ਮਜਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਬਸੰਤ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਲੋਕੀ 'ਚਿਰਾਗ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਾਲਮਾਰ ਬਾਗ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਰਨਣਯੋਗ ਸੰਤ ਹਨ- ਸੱਯਦ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਬੁਖਾਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਮਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ, ਸ਼ੇਖ ਹਸਨ ਅਫਗਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਫਖਰੁੱਦੀਨ ਈਰਾਕੀ, ਸ਼ੇਖ ਅਮੀਰ ਹੁਸੈਨ, ਸ਼ੇਖ ਰੁਕਦੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਉਸਮਾਨ।

ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ

ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਖਵਾਜਾ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਨਕਸ਼ਬੰਦ (1318-1389 ਈ.) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਵਾਜਾ ਨਕਸ਼ਬੰਦ ਸਿਲਸਿਲਾ-ਏ-ਖਾਜਗਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁਲ ਖਾਲਿਕ ਗੁਜ਼ਦਵਾਨੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਗੁਜ਼ਦਵਾਨੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਅੱਠ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਨਿਯਮ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਰਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਗਿਆਰਾਂ-ਸੂਤਰੀ ਨਿਯਮਾਂਵਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ।¹¹⁷⁰ ਖਵਾਜਾ ਨਕਸ਼ਬੰਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਨਿਯਮ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

1. ਹੋਸ਼-ਦਰ-ਦਮ: ਇੱਕ ਵੀ ਸਾਹ ਬੇਖਬਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।
2. ਨਜ਼ਰ-ਬਰ-ਕਦਮ: ਨਜ਼ਰ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਵੱਲ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜੋ ਲਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਆ ਸਕੇ।
3. ਸਫ਼ਰ-ਦਰ-ਬਤਨ: ਧਿਆਨ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵੱਲ ਰਹੇ।
4. ਖਲਵਤ-ਦਰ-ਅੰਜੁਮਨ: ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇ।
5. ਯਾਦ ਕਰਦੇ: ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ ਹਿਰਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ।
6. ਬਾਜ਼ ਗਸ਼ਤ: ਦਿਲ- ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਗੂੰਜਦਾ ਰਹੇ।
7. ਨਿਗਾਹਦਾਸ਼ਤ: ਮਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੇ।
8. ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ: ਹਰ ਪਲ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿੱਦਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹੇ।
9. ਵੁਕੂਫੇ- ਜ਼ਮਾਨੀ: ਨਿਰੰਤਰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
10. ਵੁਕੂਫੇ- ਅਦਦੀ: ਜਪ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ।
11. ਵੁਕੂਫੇ- ਕਲਬੀ: ਪ੍ਰਭੂ- ਸਿਮਰਣ ਦੌਰਾਨ ਮਨ ਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਭਟਕਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਖਵਾਜਾ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਲ-ਮੁਕਤੀ, ਇੱਛਾ- ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਮਨ-ਮੁਕਤੀ ਨਾਮਕ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਸਦਕਾ ਅਸਾਧਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮ-ਤੱਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿਰੰਤਨ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਭਾਰਤ, ਚੀਨ, ਤੁਰਕੀ, ਜਾਵਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਖਵਾਜਾ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਜਾ ਯਾਕੂਬ ਚਰਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਖਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਉਬੈਦੁੱਲਾ ਅਹਿਰਾਰ ਨੇ ਇਸ

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ। ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਰਾਰ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇੱਕੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਮਾਮਾ ਉਸਨੂੰ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਜਾ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਮਰਵ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਰਹਿ ਕੇ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਰਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਫੈਯਾਜ਼ੀ ਬੁਖਾਰੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਚੀਨ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇਸਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਨਾਗੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਜਿੱਤਣ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਾਕਤ ਮਿਲੀ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਰਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਖਵਾਜਾ ਅਬੂ ਸ਼ਾਹਿਦ, ਖਵਾਜਾ ਕੋਲਾਂ, ਖਵਾਜਾ ਖਾਵੰਦ ਮਹਿਮੂਦ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਅਲਵੀ ਹਸੈਨੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੇਭਾ ਖੱਟੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾਹ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾਹ (1564-1603 ਈ.) ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜੰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤੇ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾਹ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸੰਭਲ (ਯੂ. ਪੀ.) ਤੱਕ ਜਾ ਫੈਲਿਆ ਸੀ। ਖਵਾਜਾ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾਹ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਤੌਬਾ (ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ), ਜੁਹਦ (ਉਪਰਾਮਤਾ), ਤਵੱਕੁਲ (ਰੱਬ ਤੇ ਭਰੋਸਾ, ਕਨਾਅਤ (ਸੰਤੋਖ), ਉਜ਼ਲਰ (ਇਕਾਂਤਵਾਸ) ਅਤੇ ਸਬਰ (ਧੀਰਜ) ਨਾਮੀਂ ਛੇ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਬੱਧ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ

ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਫਸਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ 'ਅਬਦ-ਅੱਲ-ਅਹਿਮਦ ਮਖਦੂਮ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ 'ਅਬਦ-ਅੱਲ-ਅਹਿਮਦ ਮਖਦੂਮ' ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾਦ ਨਾਲ ਰੁਹਤਾਸ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਕਵਾਮ ਨਾਲ ਜੁਆਨਪੁਟ ਵਿਖੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਰਹਿੰਦ

ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1598 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਾਇਆ। ਉਸਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸੀ।

ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਮੁਜੱਦਿਦ' ਲਫਜ਼ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ 'ਅਸਲ' ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਹਦੀਸ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਇਸ ਉੱਮਤ ਲਈ ਹਰ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉੱਮਤ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੀਨ ਦੀ ਤਜਦੀਦ ਕਰੇ ਭਾਵ ਕਿ ਦੀਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਖਰਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ 'ਅਸਲ' ਬਾਰੇ ਦੱਸੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਅਥਵਾ ਤਸਵੁੱਫ ਮੁਕੰਮਲ ਇਸਲਾਮਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਰਾਨ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। 'ਸੂਫੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ 'ਸੂਫ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਕਾਦਰੀ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਫੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਧੀਵਤ ਆਰੰਭ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਗਤੀ ਦੀ ਹੈ, ਸਥਿੱਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਥਾਨਗਤ, ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਲਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਗਾਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਮੂਲ ਟੇਕ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਦਵੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਧੀ ਤਣਾਉ ਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ

ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਆਧਾਰ, ਢਾਂਚਾ, ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਅਪਕ੍ਰੰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਥਨ ਨਹੀਂ, ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਲਈ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਿਚਕਾਰ ਪੂਰੀ ਮਾਹਿਰਤਾ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਚੁਣਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਿੰਬ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਸੂਫੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਹਿੰਦ-ਆਰੀਆਈ ਸੋਮੇ ਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀ, ਰੂਪ, ਵਾਕ-ਗਠਨ, ਸ਼ੈਲੀ ਖ਼ਾਲਸ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗ ਦੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਾ ਕੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ, ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਅਹੰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਮੀ- ਮੈਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ ਦੇ ਨਾਅਰੇ 'ਅਨਲਹੱਕ- ਮੈਂ ਹੀ ਰੱਬ ਹਾਂ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਵਾਲੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਘੱਟ ਹੈ, ਪਰ ਬਿਰਹੋਂ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਸਕ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਖ਼ਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਚਿੰਤਨ, ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਛੋਹਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੇਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਾਲੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਰਮ ਫ਼ਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਧਿਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਮੁਖੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਕਲਾਮ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਖੰਡ ਭਰੀ ਪੈਰਵੀ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਸ਼ਿਕਾਨਾ ਬੇਬਾਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਸੂਫੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਕਾਵਿ ਰਾਗਬੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਫਤ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੋ ਕੇ 'ਹਮਾਓਸਤ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਬਿਰਹਾ ਅਨੁਭਵ ਦੂਜੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੀਖਣ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਂਤਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਦੀ ਬੋਲੀ, ਅਖਾਣਾਂ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਉੱਪਮਾਵਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਲਹਿੰਦੀ, ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਅਸਰ ਵਾਲੀ ਠੇਠ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨੇੜਤਾ ਵਾਲੀ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ ਜੋ ਕਲਾ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਅਧੀਨ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਫ਼ਨਾ ਅਤੇ ਬਕਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਲਾਮ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਕਰਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਕਰ/ ਮਸਤੀ ਨਾਲੋਂ ਸਹਿਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਸ਼ਹੂਦ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਲਈ ਤਕੀਦਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਫ਼ਸਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਦਆਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਹਿਰੀ ਅਮਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਤਿਨੀ (ਰੂਹਾਨੀ, ਆਂਤਰਿਕ) ਅਮਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਨਾ ਅਤੇ ਬਕਾ ਤਰੀਕ-ਏ-ਵਿਲਾਇਤ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ

ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਵਿਲਾਇਤ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਤਰੀਕ-ਏ-ਨਬੁੱਵਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਫ਼ਨਾ ਤੇ ਬਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਜ਼ਬਾ ਅਤੇ ਸਲੂਕ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਦਾ ਅਥਵਾ ਦੁਈ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ ਨੇ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਸ਼ਹੂਦ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਦਾ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ- ਸ਼ਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ ਅਤੇ ਮਾਰਫਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਚੌਥੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹਕੀਕਤ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਫ਼ਰ ਹੈ। ਕਾਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੂਫੀ ਰੋਜ਼ੇ, ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਹਰੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਹਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਿਜ਼ਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੰਤਵ ਪੱਖੋਂ ਇਸਲਾਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਹੀ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀਆਂ, ਗਿਆਨਮਈ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਰਮ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਲਿਜਾ ਕਿ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਇੱਕ-ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂੜੀਗਤ ਪਸਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਵੀ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਮਾਨਵੀ ਤੇ ਅਸਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼

ਬੁਲੰਦ ਕਰੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤੁੰਲਨ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹੀ ਖੂਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

1. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਿਵਰਤੀ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਮੁੱਠਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ, ਧੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਮਾਨ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸੁਵੰਨਵੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ॥ ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ॥

2. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਇੱਕ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਖਿਮਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਨੈਤਿਕਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਉਤਮ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮਾਨਵਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਚੰਗੇ ਅਖਲਾਕ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਦਸ ਗੁਣ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

3. ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਧਾਰਨ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਕੱਟੜਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਰੁਧ ਵਿਦਹੋਰ ਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਉਦਾਰਤਵਾਦੀ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆਂ, ਪ੍ਰਚਾਰਿਆਂ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

5. ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿਹਰ ਸੈ ਜਿਹੜੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਰੱਬ ਦ ਆਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ-ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋ, ਸਦੋਂ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੋ ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਨ ਆਖੋ ਕੋਈ।

6. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸਨੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅਪਣਾਏ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਸੰਗੀਤਕ

ਲੈਅ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸੱਜਰੀ ਅਤੇ ਨਰੋਈ ਹੈ।

7.ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਅਖਲਾਕੀ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ, ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਣ ਕੀਤਾ।

8.ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਪੁਲ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਪਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਰੱਬ ਹੀ ਮਹਿਬੂਬ ਇ-ਅਜ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜੱਗ ਲਿਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੁਨੈਦ ਬਗਦਾਦੀ, ਬਸਰੀ, ਸੱਮਸ਼ ਤਬਰੇਜ਼, ਹੂਮ ਅਤੇ ਰਹਿਮਾਨ ਜਾਮੀ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਖਰੋਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਖਲਾਕੀ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਬਗ਼ੈਰ ਸੰਵਾਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ਼ਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਆਕੜ ਤੇ ਖੁਦੀ ਦਾ ਖੋਟ ਕਪਟ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਬਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

9.ਸੂਫੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੱਚ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਬਨਾਵਟੀ ਦਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ‘ਫਨਾਹੱ ਜਾਂ ‘ਬਕਾਅੱ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਬੰਦੇ ਦੇ ਖੁਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।” ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੇ ਇਥੇ ਮੂਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

10.ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਅਗਰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- 1.ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਹੁਸੈਨ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 2
- 2.ਕੁਲਜੀਤ ਸ਼ੈਲੀ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਿੰਬ ਪੈਟਰਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 43
- 3.ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 68
- 4.ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਮਧ ਕਾਲ), ਪਟਿਆਲਾ, 1963, ਪੰਨਾ 1
- 5.ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਹੁਸੈਨ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 2-3
- 6.ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 672

7.ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ, ਗੁਨੀਆ-ਤੁਤ-ਤਾਲਿਬੀਨ, ਪੰਨਾ 624

8.ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 24

9.ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 1381

10.ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਰੂਬੀ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਚਾਰ-ਵਿਧਾਨ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 40

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ: ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਮੌਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਬਿੰਬ ਬਨਸਪਤੀ ਉਦਭੁਜ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਹਾਲਤ, ਹਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੱਕਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ 'ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਤ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਰੁੱਖ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਵਾਦਲੇ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਭੁੱਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਿਆਂ-ਭੋਗਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬੀਜਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਕਿੱਕਰ ਅਤੇ ਬਿਜੋਰ ਦੀ ਦਾਖ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿੱਕਰ ਬੀਜਿਆਂ ਬਿਜੋਰ ਦੀਆਂ ਦਾਖਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸੁਹਾਣਾ ਬਾਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪੰਖੀ ਇਸ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਛੋਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ, ਨਾਲੇ, ਪੇੜ- ਪੌਦੇ, ਫੁੱਲ, ਥਲ, ਪਹਾੜ, ਆਸਮਾਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਟੋਏ-ਟਿੱਬੇ, ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਸ, ਕਾਂ, ਕੁੰਜ, ਬਾਜ ਅਤੇ ਕੋਇਲ ਆਦਿ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੰਭ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਲਈ ਅਤੇ ਕਪਾਹ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਕਮਾਦ ਕੁਕਰਮੀ ਪੁਰਖ ਨੂੰ

ਭਵਿੱਖਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਸੁੰਭੜਾ ਅਤੇ ਮਜੀਠ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੈ। ਨਦੀ, ਦਰਿਆ, ਨਾਲੇ (ਨਦੀ ਦਾ) ਵਹਿਣ ਰਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਬਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਚੌੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੁੰਗੜਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਭਾਵ ਲਈ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਦੇ ਬਿੰਬ ਹਨ- ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲੇ। ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਨਦੀ ਅਤੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਭੁਰਨ ਦੀ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਰੋਵਰ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਤੇ ਛੱਪੜ ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਗਤ ਲਈ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਬਿੰਬ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲਹਿਰਾਂ। ਥਲ, ਪਹਾੜ, ਅਸਮਾਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਟੋਏ-ਟਿੱਬੇ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵ-ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਲਈ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕੀਮਤੀ ਮੋਤੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਮੋਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਕਦਾਚਿਤ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਖੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਜੀਵ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਪੰਖੀ ਢੁੱਕਵਾਂ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਪੰਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਸ, ਕਾਂ (ਕਾਗ), ਕੁੰਜਾਂ, ਬਾਜ ਅਤੇ ਕੋਇਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹੰਸ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਨੇਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਰੂਪਕ-ਬਿੰਬ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਵਿਕ-ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਦਿ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਫਰਾਖ਼ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ ਰਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿੰਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਿੰਬ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ ਰਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਾ ਕੱਢਣਾ; ਜਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿਵਾਹ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਾ ਕਢਾਈਦਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮੌਤ- ਰੂਪੀ ਲਾੜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਹਾ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਾ ਵੀ ਐਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤਿਲ ਖੇਡਣਾ; ਇਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾੜੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜਠਾਣੀਆਂ ਰਾਤ ਆਦਿਕ ਕਿਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਚੌੜੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿਲ ਪਾ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਾੜਾ ਆਪਣਾ ਬੁੱਕ ਭਰ ਕੇ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਬੁੱਕ ਵਿੱਚ ਪਾਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵਹੁਟੀ ਲਾੜੇ ਦੇ ਬੁੱਕ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਤਿਲ ਭੱਲੇ' ਜਾਂ 'ਤਿਲ-ਵੇਤਰੇ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵਹੁਟੀ ਨਨਾਣਾਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀਆਂ, ਜਠਾਣੀਆਂ ਨਾਲ 'ਤਿਲ ਵੇਤਰੇ' ਖੇਡਦੀ ਹੈ। ਗੰਢ ਚਿਤਾਵਾ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ

ਰਸਮ 'ਗੰਢ ਚਿਤਾਵਾ' ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਾਜ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਨਾਂ ਦੇ ਦੁਪੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਢ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੰਢ ਵੱਜੀ ਰਹੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਲਈ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਛੈਲ' ਅਤੇ 'ਗੋਰੀ' ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵ ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਛੈਲ ਸੰਤ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮਾਲਕ-ਨੌਕਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭਾਵਵਾਚੀ ਬਿੰਬ ਹਨ। ਸੱਜਣ ਰੱਬ ਲਈ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਦਰਸਾਣ ਵਾਲੀ ਅਸਲ ਕਮਾਈ, ਅਧਿਆਤਮਕ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ, ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਘਰੇਲੂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਰਤਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਆਲੇ, ਕੁੰਨੇ ਅਤੇ ਮਟਕੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਾਲਣ ਅਤੇ ਤੰਦੂਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਬਿਰਹਾ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ੱਕਰ, ਖੰਡ, ਨਿਵਾਤ (ਮਿਸ਼ਰੀ), ਸ਼ਹਿਦ, ਮਾਝਾ ਦੁੱਧ, ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਵਾਣ ਵਾਲੀ ਮੰਜੀ ਅਤੇ ਲੋਫ ਆਦਿ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੜੀ ਹੋਈ ਖੇਤੀ ਫੇਰ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡਬੋਈ ਰੱਖੋ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਲਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵਫ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਿੰਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਚਿੱਤਰੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਜ਼, ਨਿਮਾਜ਼, ਮਸੀਤ, ਨਉਬਤ, ਕਬਰ ਜਾਂ ਗੋਰ ਵਿੱਚ ਤਨ ਦਾ ਖਾਕ ਹੋਣਾ ਆਦਿ। ਨਿਮਾਜ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਹੈ। ਤਰੀਕਤ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਲੀਕਾ, ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਦਾ ਇਹ ਕਰਮਯੋਗ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਜਿਹਨਾਂ ਕੈਫੀਅਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿੰਬਮਈ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲੰਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਭਰੇ ਸੰਜਮਮਈ ਵਾਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ : ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ: ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀਵਾਦ ਕੋਈ ਗਿਆਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਇਖਲਾਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਰਮ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ, ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਪਰਮ-ਸੱਤਾ) ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਅਕਿਹ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਏ। ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਜਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਲੈਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਸਮਝਣਾ, ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੱਸਣਾ ਜਾਂ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਗੰਭੀਰ ਪਾਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੈ।

4.1.1 ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ: ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ ਮਨ ਮਿੱਥ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ। ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਤਰ- ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ, ਲੋਕ- ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੇ, ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਭੰਡਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ। ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਵੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ (ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਾਰਸੀ ਸੀ) ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀ (ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਨ)। ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਲੱਗਭੱਗ ਅਣਘੜ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੌਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਾਤ, ਮੱਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਧਾਰਮਕ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਆਦਿ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਗਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੋਝ ਫਰੀਦ- ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਸਤਿ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਬਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਂਦੇ ਹੋਏ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਰਾਸ ਰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਠੋਸ ਅਨੁਭਵ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੇਮਾਂ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵੱਲੋਂ ਤੱਤਾਂ, ਕਾਰਾਂ-ਵਿਹਾਰਾਂ, ਧੰਦਿਆਂ, ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੜਪ ਵਿੱਚ ਬੁਝ ਰਹੇ ਜੋਬਨ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ, ਬਿਰਹਾ ਵਿੱਚ ਜਲ ਕੇ ਜਗ ਰਹੀ ਜੋਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਮੈਲ ਦੀ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਦੁੱਖਾਂ-ਦਰਦਾਂ ਭਰਿਆ, ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ। ਯਾਤਰੀ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਇਕੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੀ ਦਾਤ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਆਵਲ ਬਾਵਲ ਬਿਰਹਣ, ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਚਿੱਤਰ: ਵਾਟ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸੁੰਝਾਂ, ਉਜਾੜਾਂ ਅਤੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀ ਦੀ ਇਕੱਲ ਨਿਰੰਜਨ ਖੂਹ ਕੰਢੇ ਖਲੋਤੀ ਸੰਗੀਆਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣ ਕੇ ਉੱਘੜਦੀ ਹੈ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਕੇਵਲ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਚਿੱਤਰ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿੱਤ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਘੱਟ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਐਸਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਕੈਫੀਅਤ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦ ਇੱਕ ਅਰਥ ਬਣ ਉੱਘੜੇ। ਇੱਥੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਤਿੱਤਵਵਾਦੀ ਛੋਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਆਕੁਲਤਾ, ਜੋ ਭਟਕਣ ਹੈ, ਜੋ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਵਿੱਸਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੈਫੀਅਤ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਇੱਕ ਮਨ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਤਰਫੀ ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਲਾਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਗਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਕਰਦੀ ਇਹ ਇਕੱਲ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਲਾਇਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਇਕੱਲ ਇੱਕ ਦਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਬਣ ਕੇ ਇੱਕ ਮਾਰਗ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਮਾਰਗ ਜੋ ਜਿਤਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਲਈ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਵੰਗਾਰ ਵੀ। ਮਾਰਗ ਜੋ ਸਾਹਸ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਉੱਦਮ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦਾ ਜੇਰਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲੋਂ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕਰਾ ਦੇਣੀ ਅਨੁੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਥਿਤਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਥਾਨ-ਗਤ, ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਲਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ, ਬਦਲਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ, ਉੱਡਦੇ ਪੰਛੀ, ਬੇੜੀਆਂ ਚਲਾਂਦੇ ਮਲਾਹ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੜਦੇ-ਉੱਤਰਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਾਂ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਗੇੜ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਰੁਪਾਂਤਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮਿੱਥਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਭੁੱਖ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਤੇ ਸੱਚ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਨੇਕੀ, ਹਲੀਮੀ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਮੁਸੱਲਾ ਚੁੱਕੀ, ਸੂਫੀਆ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ ਵੇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕ ਬਾਹਰਲੇ ਵੇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਡੁੱਲ੍ਹਦੇ, ਚਾਨਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਸਿਰਫ਼ ਭੇਖ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਹੈ, ਬਦੀ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਗੁੱਝੀ ਰਮਜ਼ ਸੁਝਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰ ਕੇ ਪਰਦਾ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸਾਥ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪਰ ਅਬੋਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਕੇ, ਐਨਕੋਡਿਡ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਅਰਥ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਦਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੂਖਮ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਅੰਗ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4.1.2 ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ

ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਵਸਤੂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਜਿੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਓਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਕੇਗਾ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਬਿੰਬਾਕਣ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾ ਸਕਣ ਲਈ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਰਹੀ ਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਗਿਆਨਮਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਸਿਲ ਅਮੀਰ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ

ਉਸਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਉੱਚਤਮ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਫ਼ਖ਼ਰ-ਯੋਗ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵਾਂਗ ਇਸਦੀ ਨਿੱਗਰ ਮਿਆਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਲੋਕ) ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬਿੰਬਮਈ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮੂਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੀ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਧਰੋਹਰ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹੋ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਤ, ਟੁੱਟੀ ਝੋਂਪੜੀ ਜਾਂ ਕੁਟੀਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸੁਆਰਥੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਲਈ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵਾਰੀ ਪਲੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਣ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਮੰਜੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਬਿੰਬ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।²

ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਬਿੰਬ: ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾਮਈ ਹੋਣਾ ਬਿੰਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ-ਰਹਿਤ ਚਿੱਤਰ ਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ। ਕਈ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੀਵਿਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿਕ- ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।³ ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ- ਨਿਰਮਾਣ ਹੀ ਹੈ।⁴

ਇਹ ਬਿੰਬ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਫੇਰ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹਰ ਇੱਕ ਕਵੀ ਅਧਿਕਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ: ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿਰਜਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿੱਤਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦੂਜੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼- ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਿੰਬਿਤ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬਗਲੇ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਉੱਤੇ ਬਾਜ ਦੀ ਝਪਟ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ॥
ਕੇਲ ਕਰੇਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ॥
ਬਾਜ ਪਏ ਤਿਸੁ ਰਬ ਦੇ ਕੇਲਾਂ ਵਿਸਰੀਆਂ॥
ਜੋ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਨ ਚੇਤੇ ਸਨਿ ਸੋ ਗਾਲੀ ਰਬ ਕੀਆਂ॥ 5

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਇੱਕ ਲੋਹਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਕੁਹਾੜਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਘੜਾ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਰੁੱਖ ਕੱਟ ਕੇ ਕੋਲੇ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉੱਤਮ ਰੱਬੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੋਲਿਆਂ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਗੁਆ ਲੈਣ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿੱਤਰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਕੰਧਿ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰਿ ਘੜਾ ਵਣਿ ਕੈ ਸਹੁ ਲੋਹਾਰੁ॥
ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਲੋੜੀ ਸਹੁ ਆਪਣਾ ਤੂ ਲੋੜਹਿ ਅੰਗਿਆਰ॥ 6

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨੂੰ ਬੁਝ-ਚਿਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਕੱਲਰੀ ਛਪੜੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਹੰਸ ਆ ਕੇ ਉੱਤਰਨ ਸਾਰ ਚੁੰਝ ਡੋਬਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

- ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ ਆਇ ਉਲਥੇ ਹੰਝ ॥
- ਚਿੰਜੂ ਬੋੜਨਿ ਨਾ ਪੀਵਹਿ ਉਡਣ ਸੰਦੀ ਡੰਝ ॥ ⁷

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਅਦਭੁੱਤ ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋਣ, ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਸਿਰਹਾਣੇ ਪਿਆ ਕੁੱਜਾ ਵੀ ਸੌ ਕੋਹਾਂ 'ਤੇ ਪਿਆ ਲੱਗਣ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਿੱਲਕੁਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਦੀ ਘੜੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਉਣ, ਲੱਤਾਂ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜ ਕੇ ਮਾਹਿਰ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੋਰ (ਕਬਰ) ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਟਾਇਆ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਸਿਰੁ ਪਲਿਆ ਦਾੜੀ ਪਲੀ ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ ॥ ⁸
- ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ॥
- ਜੇ ਸਉ ਵਰਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ ॥ ⁹
- ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂੰਗਰ ਭਵਿਓਮਿ ॥
- ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ॥ ¹⁰
- ਦੇਖੁ ਫਰੀਦਾ ਜੁ ਥੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ ॥
- ਅਗਹੁ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੂਰਿ ॥ ¹¹
- ਚਬਣ ਚਲਣ ਰਤੰਨ ਸੇ ਸੁਣੀਅਰ ਬਹਿ ਗਏ ॥
- ਹੇੜੇ ਮੁਤੀ ਧਾਹ ਸੇ ਜਾਨੀ ਚਲਿ ਗਏ ॥ ¹²
- ਫਰੀਦਾ ਗੋਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸਭੁ ਕਰੇ ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ ॥
- ਸਰਪਰ ਮੈਥੈ ਆਵਣਾ ਮਰਣਹੁ ਨਾ ਡਰਿਆਹੁ ॥ ¹³
- ਕਹੈ ਫਰੀਦੁ ਸਹੇਲੀਹੋ ਸਹੁ ਅਲਾਏਸੀ ॥

ਹੰਸੁ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ॥ ¹⁴

ਨਿਮਨਾਂਕਿਤ ਬਿੰਬ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸਾਕਾਰ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇੰਝ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬਹੀ ਸੁਣੀ ਆਇ ਨਚਿੰਦੁ ॥ ¹⁵

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਰਥੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ, ਜਨਾਜ਼ੇ ਜਾਂ ਸਿੜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਕਬਰਸਤਾਨ ਜਾਂ ਸਮਸ਼ਾਨਭੂਮੀ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੌਤ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

- ਸਾਢੇ ਤ੍ਰੈ ਮਣ ਦੇਹੁਰੀ ਚਲੈ ਪਾਣੀ ਅੰਨਿ॥

ਆਇਓ ਬੰਦਾ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਵਤਿ ਆਸੁਣੀ ਬੰਨਿ॥

ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ॥

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆ ਭਾਈਆਂ ਅਗੈ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ॥

ਵੇਖਹੁ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਦੈ ਕੰਨਿ॥

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ॥ ¹⁶

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤ੍ਰਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇਰੀ ਰਮਜ਼ ਹੈ। ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ, ਬਦਲਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ, ਉੱਡਦੇ ਪੰਛੀ, ਬੇੜੀਆਂ ਚਲਾਂਦੇ ਮਲਾਹ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਉੱਤਰਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰ, ਇਹ ਸਭ ਗਤੀਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿੰਬ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਗੇੜ ਦੇ ਰੁਪਾਂਤਰ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਕਸ਼ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।¹⁷

ਨਾਦ ਬਿੰਬ: ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਸਵਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੁਆਰਾ।¹¹⁸⁹ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਾਦ- ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਅੱਗੇ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਛੱਤਰ ਦੀ ਛਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਜੇ ਵੱਜਣ ਦਾ ਨਾਦ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੱਟ ਰਾਜੇ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੌਤ ਅੱਗੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰੰਕ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਮੌਤ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਯਤੀਮਾਂ ਵਾਂਗ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਨਗਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਤੰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਜੋ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੀ ਸੁਣਨ ਇੰਦਰੀ ਨਾਲ ਹੈ:

- ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡ॥¹⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਫ਼ਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਨਉਬਤ ਵਜਣ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਬੋਧ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਤ ਮੁੱਕਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ:

- ਨਉਬਤਿ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜੁ॥¹⁹

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ ਵੀ ਘੱਟ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

- ਇਕ ਰਾਹੇਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਕਿ ਰਾਧੀ ਗਏ ਉਜਾੜਿ॥²⁰

- ਚਬਣ ਚਲਣ ਰਤੰਨ ਸੇ ਸੁਣੀਅਰ ਬਹਿ ਗਏ ॥²¹

ਸਵਾਦ-ਬਿੰਬ: ਇਸ ਬਿੰਬ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜੀਭ ਇੰਦਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮਿੱਠਾ ਹੈ? ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਦੇ ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਕੁੜਿੱਤਣ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੀਭ ਦੁਆਰਾ ਮਾਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ- ਇੰਦਰੀ ਦੁਆਰਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਸਵਾਦ- ਬਿੰਬ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਇੱਕ ਸਲੋਕ ਵੇਖੋ:

- ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ ਮਾਖਿਉ ਮਾਂਝਾ ਦੁਧੁ ॥

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥ ²²

ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਵਾਦਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪਦਾਰਥ ਬਚਪਨ ਜਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਦ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਅਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਇਸਨੂੰ ਦੋ ਸਵਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- ਦੇਖੁ ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਥੀਆ ਸਕਰ ਹੋਈ ਵਿਸੁ ॥

ਸਾਂਈ ਬਾਝਹੁ ਆਪਣੇ ਵੇਦਣ ਕਹੀਐ ਕਿਸੁ॥ ²³

ਗੰਧ ਬਿੰਬ: ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੰਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਧ ਦਾ ਸੂਖਮ ਸੁੰਘਣ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ। ¹¹⁹⁶ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਗੰਧ ਲਈ ਕਸਤੂਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਡ ਦਾ ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬਹੀ ਸੁਤੀ ਆਇ ਨਚਿੰਦ॥

ਫਰੀਦਾ ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਡ ਦੀ ਗਈ ਕਥੂਰੀ ਗੰਧੁ॥ ²⁴

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ: ਤਪਸ਼, ਨਿੱਘ, ਠੰਡ, ਤਲਖੀ, ਝਰਨਾਟ, ਕੰਬਣੀ ਆਦਿ ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਿਰਜਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਪਰਸ਼ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ- ਪਤੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬੋਧ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੋ:

- ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਇ॥

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ॥ ²⁵

‘ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ’ ਅਤੇ ‘ਧੁਖਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਪਾਸ’ ਬਿੰਬ ਬਿਰਹਾ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ:

- ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆਂ ਧੁਖਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਪਾਸ॥

ਧਿਗੁ ਤਿਨਾ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨਾ ਵਿਡਾਣੀ ਆਸ॥ ²⁶

ਪਰਲੋਕਿਕ ਬਿੰਬ: ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਕਲਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਪਰਲੋਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਲੋਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਬਿੰਬ ਹਨ:

ਸੈਤਾਨ : ਜੋ ਸੈਤਾਨ ਵੰਵਾਇਆ ਸੋ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ॥ ²⁷

ਅਜਰਾਈਲ : ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ॥ ²⁸

ਦੋਜਖ : ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ॥ ²⁹

ਪੁਰਸਲਾਤ (ਪੂਲ-ਸਿਰਾਤ) : ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀ ਆਇ॥ ³⁰

ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ : ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ॥ ³¹

ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਵੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਬਿੰਬ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

4.1.3 ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿੰਬ ਦਾ ਹੀ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿੰਬ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ-ਵਾਚਕ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨਰੇਂਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰੂੜ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਜਦ ਉਪਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਰੂੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸਦਾ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ ਰੂਪ ਸੰਚਲਣਸ਼ੀਲ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਥਿਤ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਅਚੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਚਲ ਬਿੰਬ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਫੈਲਾਅ ਸਿਮਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬੰਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³²

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਦ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹਨ:

ਘੜਾ: ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘੜਾ ਜਾਂ ਮਟਕਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਘੜਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬਣੇ ਘੜੇ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨਵੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ॥³³

ਸਰੋਵਰ, ਛੱਪੜੀ: ਫਰੀਦ ਨੇ ਚੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਮੰਦਿਆਂ ਲਈ ਛੱਪੜੀ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਭ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰ ਢੂਢਿ ਲਹੁ ਜਿਥਹੁ ਲਭੀ ਵਬੁ॥

ਛਪੜਿ ਢੂਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿਕੜਿ ਡੁਬੈ ਹਬੁ॥³⁴

ਹੰਸ: ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰ ਕੇ ਹੰਸ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਜਿਹੀ ਚੰਗੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਤੀ ਵਰਗੀ ਚੰਗੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਚੁਗਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਹੰਸ

ਰੂਪ ਸਸ਼੍ਰੋਟ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਨੀ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਇੱਕ ਪੰਕਤੀ ਹੈ:

- ਹੰਸ ਉਡਰਿ ਕੋਧੈ ਪਇਆ ਲੋਕੁ ਵਿਡਾਰਣਿ ਜਾਇ॥
ਗਹਿਲਾ ਲੋਕੁ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੰਸੁ ਨ ਕੋਧਾ ਖਾਇ॥ ³⁵

ਹੰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੀਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੰਸ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਦੇ ਕਿਆਮ ਪਿੱਛੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਜੀਵ ਦੀ ਹੈ:

- ਹੰਸੁ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ॥ ³⁶

ਬਗਲਾ: ਹੰਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਬਗਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਗਲੇ ਰੂਪੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁਖੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਵਡ ਹੰਸੁ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੰਗੁ ॥
ਜੇ ਜਾਣਾ ਬਗੁ ਬਪੁੜਾ ਜਨਮਿ ਨ ਭੇੜੀ ਅੰਗੁ॥ ³⁷

ਪੰਖੀ: ਪੰਖੀ ਭਾਵ ਪੰਛੀ ਦੀ ਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਖੀ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਉ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:

- ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ॥
ਫ਼ਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ॥ ³⁸
- ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ॥
ਨਉਬਤਿ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜੁ॥ ³⁹

ਪੇਕਾ- ਸਹੁਰਾ: ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਟਿਆਰ ਪੇਕੇ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਹੁਰੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਏਸ

ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਮਾੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪੇਕੇ ਪਿਆਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਸਾਹੁਰੈ ਢੋਈ ਨ ਲਹੈ ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ॥

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ॥ ⁴⁰

ਦੋਹਾਗਣ, ਸੋਹਾਗਣ: ਰੱਬ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ, ਕਾਫ਼ਰ ਜਾਂ ਮਨਮੁੱਖ ਲਈ ਦੋਹਾਗਣ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਦੋਹਾਗਣ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਹਾਗਣ ਸਦਾ ਪਿਆਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਗਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੰਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

- ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ॥ ⁴¹

ਸੋਹਾਗਣ- ਰੂਪੀ ਗੁਰਮੁਖ ਜਾਂ ਮੋਮਨ ਸਦਾ ਇੱਕ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

- ਢੁਢੇਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤਉ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਰ॥

ਜਿਨਾ ਨਾਉ ਸੋਹਾਗਣੀ ਤਿਨਾ ਝਾਕ ਨ ਹੋਰ॥ ⁴²

ਸੂਲਾਂ: ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਚੋਭ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਅਤੇ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਉਵੇਂ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਡੁਖਾ ਸੇਤੀ ਦਿਹੁ ਗਇਆ ਸੂਲਾ ਸੇਤੀ ਰਾਤ॥ ⁴³

ਗੰਦਲਾਂ: ਖੰਡ ਨਾਲ ਲਪੇਟੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਉੱਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਭੋਗੀ ਲਈ ਅੰਦਰ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਇਹ ਵਿਸੁ ਗੰਦਲਾ ਧਰੀਆਂ ਖੰਡੁ ਲਿਵਾੜਿ॥

ਇਕਿ ਰਾਹੇਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਕਿ ਰਾਧੀ ਗਏ ਉਜਾੜਿ॥⁴⁴

ਕਸੁੰਭੜਾ: ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਫੁੱਲ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ:

- ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੁੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ॥⁴⁵

ਬੇੜਾ: ਬੇੜੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤੀ ਨਾਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ (ਜਵਾਨੀ ਦਾ) ਸਮਾਂ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਜੋ ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਝ ਹੋਈ ਹੈ:

- ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ॥

ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਉਛਲੈ ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ॥⁴⁶

4.1.4 ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੁਆਰਾ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਭਾਵ ਦੇ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ:

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ: ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੀਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁੱਜੇ ਵਿੱਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਹਿਤ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ। ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਰੂਪਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਫ਼ਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਵਾਸਾਂ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਲੱਜ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਵਾਸਾਂ ਦੀ ਲੱਜ ਇੱਕ ਦਿਨ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬਰ ਨੂੰ ਘਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰੀਰ ਸਦਾ ਲਈ ਇਸੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- ਇਹ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ॥ ⁴⁷

ਇਸ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁੱਝੀ ਅੱਗ ਕਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰੀ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਹੈ:

- ਕਿਝੁ ਨ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨ ਸੁਝੈ ਦੁਨੀਆ ਗੁਝੀ ਭਾਹਿ॥
ਸਾਂਈ ਮੇਰੈ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨਾਹੀ ਤਾ ਹੰ ਭੀ ਦਝਾਂ ਆਹਿ॥ ⁴⁸

ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

- ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਹੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਫੁ॥
ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ॥ ⁴⁹

- ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨਵੀ ਟੂਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ ॥
ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ॥ ⁵⁰

ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਲਈ ਦੀਵਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਕ ਕਿੰਨਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ। ਦੀਵੇ ਦੇ ਬੁਝਣ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ॥
ਗੜੁ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ॥ ⁵¹

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ: ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਯ- ਵਿਧਾਨ' ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁵²

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉਪਮਾਨ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਕਾਰੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਰਾਤ ਮੰਦਰ ਦੇ ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਚੋਟਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਬਿੰਬ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਸੋ ਹੇੜਾ ਘੜਿਆਲੁ ਜਿਉ ਡੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ॥ ⁵³

ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਬਰ ਰੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

- ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ॥ ⁵⁴

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਜਦੋਂ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਹ ਉੱਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੰਢਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਾਂਘ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਗਿੱਲੇ ਗੋਹੇ ਵਾਂਗ ਧੁਖਣ ਨੂੰ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਗਲੀ ਸੁ ਸਜਣ ਵੀਹ ਇਕੁ ਢੁੰਢੇਦੀ ਨ ਲਹਾਂ॥
ਧੁਖਾਂ ਜਿਉ ਮਾਂਲੀਹ ਕਾਰਣਿ ਤਿੰਨਾਂ ਮਾ ਪਿਰੀ॥ ⁵⁵

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਿੰਬ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਲਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਹੇੜਾ ਜਲੈ ਮਜੀਠ ਜਿਉ ਉਪਰਿ ਅੰਗਾਰਾ॥ ⁵⁶

ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

- ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੈ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰੀਆਵੈ ਢਾਹਾ॥ ⁵⁷
- ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੁਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ॥
ਪੈਰੀ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ॥ ⁵⁸

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ: ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲਈ ਨਿਮਰਤਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਦੱਭ ਜੋ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਉੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਤਾੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਨੀ ਘਾਲਣਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਮਾਲਕ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ॥
- ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ॥
- ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ॥
- ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੈ ਦਰਿ ਵਾੜੀਆਹ॥ ⁵⁹

ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਉ ਭਗਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਦੇ ਉੱਤੇ ਧਰੇ ਮਜੀਠ ਦੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਮੈ ਹੋਦਾ ਵਾਰਿਆ ਮਿਤਾ ਆਇੜਿਆ॥
- ਹੇੜਾ ਜਲੈ ਮਜੀਠ ਜਿਉਂ ਉਪਰਿ ਅੰਗਾਰਾ॥ ⁶⁰

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਹੁਨਰ ਇੱਥੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਓੜਕ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਸਰ ਬਾਰੇ ਇੱਕੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ, ਤਿਲ, ਕਮਾਦ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਅੰਗੀਠੀ ਉੱਤੇ ਪਈ ਹਾਂਡੀ ਦੇ ਪੰਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਪਰੋਈ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਵੇਖ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ॥
- ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ॥
- ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆ ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ॥ ⁶¹

ਸਮਾਂ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖੁੰਝਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਇਹ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

- ਦੁਧਾ ਥਣੀ ਨ ਆਵਈ ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਮੇਲਾ॥ ⁶²

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਸਲ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਏਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉਣਤਾਈ ਨਾ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਪਿਆਰ, ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੁਆਰਥ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬਿੰਬ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

- ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ॥
ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ॥ ⁶³

ਮੌਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੀ ਇਹ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਿਆਂ ਦਰਿਆ, ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉੱਠੀ ਛੱਲ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖੜਾ ਹੈ:

- ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੈ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰੀਆਵੈ ਢਾਹਾ॥ ⁶⁴

4.1.5 ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ

ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਕਰਕੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਰੂਪੀ ਰਸ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕੇ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਰਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਰੂਪ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਸ ਨੂੰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ: ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਜੋ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

- ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ॥
ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ॥ ⁶⁵

ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸਲ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਪਿਆਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ

ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਖੁੰਝਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਬੁਢਾਪੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀ ਰਹੇ, ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ:

- ਫਰੀਦ ਨੰਦੀ ਕੰਤੁ ਨ ਰਾਵਿਓ ਵਡੀ ਥੀ ਮੁਈਆਸੁ॥
ਧਨ ਕੁਕੋਂਦੀ ਗੋਰ ਮੇ ਤੈ ਸਹ ਨਾ ਮਿਲੀਆਸੁ॥ ⁶⁶

ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਸਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਸੜ ਕੇ ਹੀ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਭਾਵ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ॥
ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ॥ ⁶⁷

ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਨਸੀਬ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਲ ਦੀ ਰੁੱਤ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਹੈ:

- ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥ ⁶⁸

ਭਿਆਨਕ ਰਸ: ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਭੈਅ ਜਾਂ ਡਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖਤ ਦੀ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਡਰ ਉਪਜਾਇਆ ਗਿਆ:

- ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ ਕਲਵਤਿ ਚੀਰਿਆ॥ ⁶⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਪਾਹ ਦੇ ਝੰਬਣ, ਤਿਲ ਦੇ ਕੁੱਟਣ, ਕਾਗਜ਼ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਕਰਮ, ਕਮਾਦ ਦੇ ਪੀੜਨ ਅਤੇ ਹਾਂਡੀ ਦੇ ਸੜਨ ਵਰਗੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ।

ਕਰੁਣਾ ਰਸ: ਇਸ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ੋਕਮਈ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਵਿਆਪਣ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਰੁਣਾਮਈ ਝਾਕੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇੰਝ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ:

- ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ॥

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆ ਭਾਈਆਂ ਅਗੈ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ॥

ਵੇਖਹੁ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਦੈ ਕੰਨਿ॥ ⁷⁰

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ: ਇਸਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਖਿੱਚਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ॥
ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ॥
ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ॥
ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੂ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ॥
ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ॥
ਆਪਣੁ ਹਥੀ ਜੋਲਿਕੈ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ॥
ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀ ਆਇ॥
ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ॥ ⁷¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖੋ:

- ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ॥
ਕੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ॥ ⁷²
- ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ॥
ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ॥ ⁷³

ਰੌਦਰ ਰਸ: ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨਾ, ਘੂਰਨਾ, ਗੁੱਸਾ ਆਦਿ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਨਿਮਾਜ਼ੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਕੁੱਤਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਫਰੀਦ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹੁ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ॥
ਕਬ ਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ॥ ⁷⁴

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਸਿਜਦੇ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਝੁਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਿੱਖੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

- ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕੀਜੈ ਕਾਇ॥

ਕੁੰਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ ਬਾਲਣ ਸੰਦੈ ਥਾਇ॥ ⁷⁵

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਰੌਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਬੜਾ ਰੌਚਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ-ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਬੋਲਚਾਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ- ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਣਾ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤੇ-ਪੱਤੇ ਦੀ ਵਾਕ ਸ਼ੈਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸ ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਫ਼ਰੀਦ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ 'ਡ' ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੰਧੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਡ' ਕਈ ਥਾਂ ਕੌਮਲ 'ੜ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋਇਆ ਹੈ:

- ਯਥਾ: ਡਉ, ਡੀਹੜਾ, ਡੋਹਾਗਣੀ, ਡੁੰਮਣਾ, ਡਿੱਠੁ, ਭੁੱਖੀ (ਦਾਵ, ਦਿਹਾੜਾ, ਦੋਹਾਗਣੀ, ਦਿਸਿਆ, ਦੁੱਖ)
- ਪੜਨਾਂਵ: ਮੈਂਡਾ, ਮਾ, ਤੈਂਡੇ, ਮੈਂਡੇ, ਮੂੰ, ਕੈਹੀ, ਕਹੀਦਾ।
- ਪਰਸਰਗ: ਕੂ, ਕੂੰ, ਨੋ, ਸੇਤੀ, ਥੀਂ।
- ਕ੍ਰਿਆ: ਵੰਵੈ, ਥੀਆ, ਥੀਏ, ਥੀਵਹਿ, ਜੋਲਿ ਕੇ, ਮੁਹਾਇ, ਦੜਾਂ ਆਹਿ, ਛਿਜਣਾ, ਕਪਿ, ਜੁਲਾਂ, ਗਾਲਾਇ, ਕੀਜੈ।
- ਭਵਿੱਖਵਾਚੀ: ਹੋਸੀ, ਸਿੰਵਾਪਸਨਿ, ਬਹਸਨਿ, ਮੰਗੋਸੀਆ।
- ਭੂਤ ਕ੍ਰਿਦੰਤ: ਮੁਤੀ, ਸਿੰਝਾਤਾ, ਡਿਠੁ, ਬਹਿਠੁ, ਵੰਝਾਇਆ।
- ਗਿਣਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਬਿਆ (ਦੂਜਾ), ਤ੍ਰੈ (ਤਿੰਨ)।
- ਗੁੱਟਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ: ਭਵਿਓਮਿ, ਵਿਸਾਰਿਓਨੁ, ਥੀਓਮਿ, ਮੁਈਆਸੁ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜੇਵਡੁ, ਜੇਡੁ, ਕਿਚਰੁ।
- 'ਹ' ਧੁਨੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਹੇਕੜੇ (ਇੱਕ), ਹਡ (ਅਸਥਿ)

ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਹਿੰਦ-ਆਰੀਆਈ ਸੋਮੇਂ ਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀ, ਰੂਪ, ਵਾਕ-ਗਠਨ, ਸ਼ੈਲੀ ਖ਼ਾਲਸ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਅਧਿਐਨ

ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗ ਦੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਾ ਕੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ, ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਂਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਨ, ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਲਾਮੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਮਿਥਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:

ਮਲਕੁ, ਪੁਰਸਲਾਤ (ਪੁਲ ਸਿਰਾਤ), ਦਰਵੇਸੀ, ਦੁਨੀਆ, ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ, ਸੈਤਾਨਿ, ਖਾਕੁ, ਕੂਜੜਾ, ਅਲਹ, ਰੁਹੁ, ਨਿਵਾਤ (ਨਿਬਾਤ), ਰਬ, ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨ, ਮਸਾਇਕ, ਅਮਲ, ਸਜਾਇ, ਮੁਸਲਾ (ਫੁਹੜੀ), ਗੋਰ, ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸਤਾ, ਵਖਤ, ਨਿਵਾਜਾਂ, ਮਸੀਤਿ, ਉਜੂ, ਸੁਬਹ, ਦੋਜਕ, ਖਾਲਕ, ਖਲਕ, ਮਾਮਲੇ, ਨਉਬਤਿ, ਬੰਦਗੀ, ਮਉਤੇ, ਦੋਜਕੁ, ਦਰਗਹੁ, ਮਲਕਲ ਮਉਤ, ਵੇਮੁਹਤਾਜੁ, ਦਿਲੁ, ਮਿਸਲ, ਖਤਾ, ਸਬਰ, ਸਾਬਰੀ, ਖੁਦਾਇ, ਮੁਹਬਤਿ, ਇਸਕ, ਦੀਦਾਰ, ਪਰਵਦਗਾਰ, ਪਨਹ, ਬਖਸੰਦਗੀ, ਖੈਰੁ, ਮੁਰੀਦਾ, ਹੈਯਾਤੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਧੁਨੀ-ਗ੍ਰਾਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੰਕਨ-ਰੀਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਤਤਸਮ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਲਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਫ਼ਰੀਦ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਧੁਨੀ-ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ।⁷⁶

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਫ਼ਰੀਦ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਫ਼ਰੀਦ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਯੋਗਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ। ਨਾਂਵ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਕੀ ਵਿਭਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੁੜਵੇਂ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

ਕਾਗਹੁ (ਨਵ-ਪੰਜਾਬੀ, ਕਾਗ ਤੋਂ), ਜਨਮਿ (ਜਨਮ ਵਿੱਚ), ਮਰਣਹੁ (ਮਰਣ ਤੋਂ), ਗੋਰੀਂ (ਕਬਰ ਵਿੱਚ)।

ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪ-ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ:

- ਨਾਂਵ: ਬੁਕੁ, ਜਿੰਦੁ, ਵਰੁ (ਔਂਕੜ ਪ੍ਰਤਿਐ- ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ, ਇੱਕ ਵਚਨ),
ਬਗ (ਸਿਫਰ ਪ੍ਰਤਿਐ- ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ, ਬਹੁਵਚਨ)
- ਪੜਨਾਂਵ: ਹਉ, ਤਉ, ਮਾ, ਮੈਂਡੇ, ਤੈਂਡੇ, ਮੂੰ, ਤੁਧੁ, ਮੰਝ, ਮੁਝੈ, ਮੇਰੀ, ਮੈਂਥੇ, ਕੇਰੀ
(ਕਿਸੇ ਦਾ),
ਕਹੀਦਾ (ਕਿਸੇ ਦਾ), ਕਿਸੇ, ਦੈ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਸੇ, ਤੇ, ਤਿਸੁ, ਜੇਵਡ, ਤੇਵਡ, ਕਾਈ, ਇਕਨਿ, ਸੁ, ਕਿਤੇ, ਕੋਈ, ਕੈਂ,
ਇਤੀ, ਜਿ,
ਜੁ, ਆਪਣੇ, ਕਿਸੁ, ਦੈ।
- ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜੇ, ਕਿਥਾਊ, ਕਿਥੇ, ਕਿਚਰਕੁ, ਕਿਚਰੁ, ਅਜੈ, ਏਵੈ, ਜਿਥਹੁ, ਕੇਤੜਾ,
ਜਿਦਿਹ,
ਅਗੈ।
- ਕ੍ਰਿਆ-ਰੂਪ: ਵੰਵੇ, ਬੁਝੇ, ਸੁਝੇ, ਆਹਿ, ਧਾਇ, ਸੁਣੀਆਇ, ਕਹੀਐ, ਭਵਿਓਮਿ,
ਥੀਓਮਿ, ਭਵਹਿ,
ਮੋਝੇਹਿ, ਹੋਦਾ, ਜਾਣਈ, ਸਹਿਨਗੇ, ਪੁਛਹੁ, ਆਹੋ, ਰਖਸੀ, ਸਿੰਵਾਪਸਨਿ,
ਮੁਈਆਸੁ, ਹੋਸੀ, ਥੀਵਹੀ, ਜਣਿਓਹਿ, ਆਵਸੀ, ਵਿਸਰਿਓਹਿ।

ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਪਰ, ਖਟੋਲਾ, ਗਹਿਲਾ, ਗਾਣਵੇ, ਜੂਲਾਂ, ਜੇਡੁ, ਡੰਝ, ਡੀਹੜਾ, ਡੋਹਾਗਣਿ, ਪੀਡੀ, ਮੈਂਡਾ, ਵਾਹੜਾ, ਵੇਦਣ ਆਦਿ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੀਮਾ-ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਛਾ ਜ਼ਰੂਰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਤਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 22
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22
13. ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.) (1975) ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 112-113
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127
15. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 17
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14
21. ਡਾ: ਕੇਦਾਰ ਨਾਥ, ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਬਿੰਬ- ਵਿਧਾਨ, ਪੰਨਾ 143
22. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 16
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
30. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ ਬਿੰਬ, ਪੰਨਾ 8
31. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 19
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21
42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11
46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
50. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ ਬਿੰਬ, ਪੰਨਾ 7
51. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 17
52. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
53. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21
54. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
55. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22
56. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23

57. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
58. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
59. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
60. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
61. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
62. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22
63. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
64. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
66. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
67. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
68. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22
69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
70. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
71. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
72. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
73. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
74. ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ(1988) *ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ*, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ: ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ(ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ), ਪੰਨਾ 167-171
75. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 193
76. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ:ਕਾਫ਼ੀਆਂ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ:ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਮਾਝੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰੋਲ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਥਵਾ ਮਾਝੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੌਰਾਸੀ, ਸਾਖੀ, ਸਤਿਗੁਰ, ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਸਾਸ-ਗਿਰਾਸ, ਭਾਗ-ਮਥੂਰੇ, ਬਿਭੂਤ, ਤਾੜੀ, ਠਾਕੁਰ, ਜਸ, ਦੁਰਮਤਿ, ਭੌ-ਸਾਗਰ, ਹਰਿ-ਭਜ, ਸੁਰਤਿ, ਨਿਰਤਿ, ਹੁਕਮ-ਸੰਜੋਗ, ਕਪਟ, ਸਾਧ-ਸੰਗਤ, ਰਾਮ-ਨਾਮ, ਦਾਤਾ, ਭੁਗਤਾ ਆਦਿ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ, ਸੂਫੀ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਜ਼ਲ, ਫ਼ਨਾ, ਮਉਲਾ, ਕਬੂਲ, ਤਬੀਬ, ਮੁਰਸ਼ਦ, ਪੀਰ, ਮੁਰੀਦ, ਤਕੀਆ, ਜ਼ਿਕਰ, ਦਰਗਾਹ, ਅਮਲਾ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਹੈ ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ ਮਹਿਰਮ, ਆਲੂਦਾ, ਮਰਾਤਬਾ, ਤਾਲਬ, ਬਾਜ਼ੀ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਜਵਾਨੀ, ਹੁਸਨ, ਤੰਨੂਰ, ਦਾਅਵਾ, ਖਾਕ, ਗਾਨੀਮਤ, ਸੁਖਨ, ਆਲਮ, ਮਹਿਮਾਨ, ਅਦਲ, ਦਸਤ, ਨਾਦਾਨ, ਜਿਗਰ, ਤਾਕਤ, ਦਰਬਾਰ, ਸਰਕਾਰ, ਬਾਗ਼, ਫ਼ਾਨੀ, ਦੋਸਤ, ਤਉਫ਼ੀਕ, ਕੁਰਬ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਤਦਭਵ ਅਤੇ ਤਤਸਮ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਓਹੀ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਤੀਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝੀ ਅਥਵਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕਦਮ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਸ਼ਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਰਾਹੀਂ

ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਅਥਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਧੇ-ਫੁੱਲੇ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਰਚਦਿਆਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਵੈਂਦਾ, ਆਤਣ, ਮੈਂਡਾ, ਵਤ, ਬਿਆ, ਥੀਆ, ਥੀਸਨ, ਘਨੋ, ਕੀਤਮ, ਵਿਹੂਣਾ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਈਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ‘ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਕਲਾਮ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ:

ਘਾਹਕੁ ਵੈਂਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਵਟਿ ਲੈ।
ਆਇਆ ਗਾਹਕ ਮੂਲ ਨ ਮੋੜੋਂ,
ਟੱਕਾ ਪੰਜਾਹਾ ਘੱਟ ਲੈ।
ਪੇਈਅੜੈ ਦਿਨਿ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ,
ਹਰਿ ਵਲਿ ਝਾਤੀ ਘਤ ਲੈ।
ਬਾਬਲ ਦੇ ਘਰਿ ਦਾਜ ਵਿਹੂਣੀ,
ਦੜਿ ਬੜਿ ਪੂਣੀ ਕਤਿ ਲੈ।
ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਧਾਰ ਕਰੇਂਦੀ,
ਸਾਥਹੁ ਭੀ ਕੁਝ ਹਥਿ ਲੈ।
ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ,
ਇਹਿ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਮਤਿ ਲੈ।¹

ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਮਣੀਕਤਾ ਵਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੂਫੀ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੌਥੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਇੱਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਧਾਰਣ

ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਵਸਾਇ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਵ-ਪ੍ਰੋਸਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਮਾ-ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਧਿਕਤਰ ਉਸੇ ਵਰਗ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧੰਦਿਆਂ, ਰੀਤਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਖੇਡਾਂ-ਮਨੋਰੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭੂਰੀ, ਹੋਕਾ, ਖਾਰੀ, ਕਲਰ, ਪਾਣੀ, ਤਾਣੀ, ਸਾਲੂ, ਤੁੰਮਾਂ, ਆਜੜੀ, ਲੇਲੇ, ਝਾੜੂ, ਝੂਮਰ, ਲੁੱਡੀ, ਪੰਘੂੜਾ, ਪੀਘ, ਛਿਲੜ, ਸਾਲਣ, ਜੰਗਲ, ਬੇਲੇ, ਮਹੀਂ, ਵਿਹੜਾ, ਤਾਕੀ, ਆਲਾ, ਢੱਗੀ, ਹਰਟ, ਮੀਟੀ ਆਦਿ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸਪੱਕੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੱਧ-ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਵਰਗਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ਜਹਾਂ ਦੇਖੇ ਤਹਾਂ ਕਪਟ ਹੈ, ਕਹੂੰ ਨ ਪਾਇਓ ਚੈਨ।
ਦਗਾਬਾਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਗੋਸ਼ਾ ਪਕੜਿ ਹੁਸੈਨ।
ਮਨ ਚਾਹੇ ਮਹਬੂਬ ਕੋ, ਤਨ ਚਾਹੇ ਸੁਖ ਚੈਨ।
ਦੋਇ ਰਾਜੇ ਕੀ ਸੀਧ ਮੈ, ਕੈਸੇ ਬਣੇ ਹੁਸੈਨ? ²

ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਕੰਠ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੋਲ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾਂ ਜਾਂ ਸਤਿ-ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਭਾਵ-ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦ-ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਮੋਤੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਵਾਕ ਦਾ ਸੁਹਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਤਿ-ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਯ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

- ਰੱਬਾ ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ ਤੂੰ।³
- ਅਉਗੁਣਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕੋ ਗੁਣ ਨਾਹੀਂ,
ਬਖਸਿ ਕਰੈਂ ਤਾ ਮੈ ਛੁੱਟੀਆਂ।⁴

- ਇਕ ਦਿਨ ਤੈਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਥੀਸਨਿ,
ਗਲੀਆਂ ਬਾਬਲ ਵਾਲੀਆਂ।⁵
- ਜਿਤੁ ਵਲਿ ਮੈਂਡਾ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ
ਉਸੇ ਵੰਝ ਆਖੀਂ ਮੈਂਡੀ ਆਜਜੀ ਵੇ।⁶
- ਕਿਚਰਕੁ ਬਾਲੀਂ ਮੈਂ ਅਕਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਿਰਹੁ ਅੰਧੇਰੜੀ ਵਗੀ।⁷

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ- ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਰੁਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਸਰਲ, ਸਾਦੀ, ਲੋਕ-ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਸ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸਤੀ ਜਾਂ ਵਜਦ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਉਪਯੁਕਤ ਹੈ। ਅਦਿਸ਼ਟ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਵਿਅੰਗ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਹਨ। ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਹੱਸਾਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੇਦਨਾ-ਯੁਕਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਵੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਚੱਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮਲਾਮਤੀਆ, ਜਲਾਲੀਆ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ੀਆ ਆਦਿ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਮਲਾਮਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨਮਈ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਫਰਕ ਨਾਲ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਮਲਾਮਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਛੋਹ ਲੈ ਕੇ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਾਚਾਂਗੇ। ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਉਹ ਨਾਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ

ਸਿੱਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਭੀਤਰੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ-ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆਂ ਚਿੰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਘਟ-ਘਟ ਵਾਸੀ, ਅਤੇ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰਾ ਖੇਲ-ਪਸਾਰਾ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 49
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 36
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ:ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ: ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਲਾਮ ਸੰਗੀਤਮਈ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਥਵਾ ਸਮਾਅ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾਅ ਦਾ ਕਠੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੰਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸੂਫੀਮੱਤ ਦੀਆਂ ਅਧਿਕਾਂਸ਼ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਅ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਮਿੱਕਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਦੋ ਢੰਗ ਹਨ। ਜੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕੇਵਲ ਕਰਣ-ਇੰਦਰੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇੰਦਰੀ-ਰਸ ਦੇ ਸੁਆਦ ਤੱਕ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਅ ਦਾ ਸੁਣਨਾ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਚੇਰੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪਰਮਾਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪਰਮ-ਸੱਤਾ) ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅਦੁੱਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਸਲ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਅ ਦੇ ਵਣ ਦੁਆਰਾ ਵਜੂਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਥੂਲ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੇ ਮਹਿਮਾਮਈ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਅ ਵਜਦ ਦੀ ਜਨਕ ਅਥਵਾ ਪੁਰਾਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਹਿਰਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਸੁਣੇ ਘੰਟੀ ਦੇ ਨਾਦ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ (ਸਮਾਅ) ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਲ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤ ਕੰਠ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਗਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਸੰਗੀਤਕ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

- ਤੁਸੀਂ ਰਲ ਮਿਲ ਦੇਹੁ ਮੁਬਾਰਕਾਂ, ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਸੱਜਣ ਘਰਿ ਆਇਆ ਹੀ।

ਜਿਸ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਮੈਂ ਢੂੰਢੇਦੀ ਵੱਤਾਂ, ਸੋ ਸਜਣ ਮੈਂ ਪਾਇਆ ਹੀ।

ਵੇਹੜਾ ਤਾਂ ਅੰਕਣ ਮੇਰਾ, ਭਇਆ ਸੋਹਾਵਣਾ, ਮਾਥੇ ਨੂਰ ਸੁਹਾਇਆ ਹੀ।

ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੋਸਤ ਮਿਲਾਇਆ ਹੀ।¹³⁴¹॥

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਬਿੰਬ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਉੱਤਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ:

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ: ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਘਟਨਾ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਉੱਪਰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਭਾਵ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੱਤਰ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਾਠਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਆਈ. ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪੂਰਕ ਬਿੰਬ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ”।² ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਿੰਬ-ਸਿਰਜਨਾ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ, ਕਾਵਿ ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿੱਤਰਾਂ, ਨਾਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ, ਗੰਧ-ਚਿੱਤਰਾਂ, ਸਪਰਸ਼-ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਰਚੈਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤਰ ਸਿਰਜ ਸਕਿਆ ਹੈ”।³

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਜਨਾਜ਼ੇ ਜਾਂ ਸਿਝੀ ਦਾ ਸਾਥ ਕਬਰਸਤਾਨ ਜਾਂ ਸਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਰਥੀਆਂ

ਦੇ ਜਲੂਸ ਸਾਡੇ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੌਤ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ:

- ਕੋਈ ਦਮ ਜੀਵਦਿਆਂ ਰੁਸ਼ਨਾਈ ਮੁਇਆ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾ ਕਾਈ। ਰਹਾਉ।
ਚਹੁੰ ਜਣਿਆ ਰਲਿ ਡੋਲੀ ਚਾਈ, ਸਾਹੁਰੜੇ ਪਹੁੰਚਾਈ।
ਸੱਸ ਨਿਨਾਣਾਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤਾਹਨੇ, ਦਾਜ ਵਿਹੁਣੀ ਆਈ।
ਕਬਰ ਨਿਮਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੱਗਣ ਕਹੀਆਂ।
ਬੰਨ੍ਹਿ ਚਲਾਇਆ ਡਾਢੇ ਦਿਆਂ ਵਹੀਆਂ।
ਹੀਲ ਹੂਲ-ਹਵਾਈ।¹⁴¹¹

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਬਿਰਹਾ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਰੋ ਰੋ ਨੈਨ ਭਰੇਨੀ ਹਾਂ ਚੋਲਾ ਜਿਉਂ ਸਾਵਣਦੜੇ ਮੀਂਹ।
ਗਲ ਵਿਚ ਪਲੂ ਮੈਡਾਂ ਦਸਤ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਦੀ ਤਾਂ ਅਸਾਡੜਾ ਥੀਉ।⁵

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

- ਸੂਹੇ ਸਾਵੇ ਲਾਲ ਬਾਬੇ, ਕਰ ਲੈ ਕੁੜੀਏ ਮਨ ਦੇ ਭਾਣੇ।⁶
- ਰਾਤ ਵੀ ਕਾਲੀ ਤੇ ਮੇਹੀ ਵੀ ਕਾਲੀ ਚਰਿਆ ਲੋੜਨ ਵੇਲੇ।⁷
- ਧੂਆਂ ਧੁਖੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਫੋਲਾਂ ਤਾਂ ਲਾਲ।⁸

ਬਿੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ, ਸੰਘਣਤਾ, ਅਲੰਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਦ ਬਿੰਬ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਨਾਦ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸੁਣਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ-ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਣਨ ਪੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਨਾਦ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਚਾਰਤਾ ਜੋ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਹਿਰਦ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ

ਦੇ ਭਾਵ ਨਿਵੇਦਨ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁹

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸ੍ਰਵਣ ਇੰਦਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਨਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਿਰ ਖਾਰੀ ਚਾਈਆ ਦਰ ਦਰ ਦੇਨੀਆਂ ਹੋਕਾ।¹⁰
- ਤੁਝੇ ਗੋਰ ਬੁਲਾਵੇ ਘਰਿ ਆਉ ਰੇ।¹¹
- ਚਰਖਾ ਬੋਲੇ ਸਾਈਂ ਸਾਈਂ ਬਾਇੜ ਬੋਲੇ ਤੂੰ।¹²
- ਨੀ ਗੋੜਿ ਗਿੜੰਦੜੀਏ ਗੜੀਦਾ ਗਿੜਦਾ ਗੁੰਮਾ।¹³
- ਖੂਨੀ ਖੇੜੇ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗੀ ਕੂਕਾਂ ਤੇ ਕੁਰਲਾਵਾਂ।¹⁴

ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਕਾ, ਆਵਾਜ਼, ਕੂਕ ਜਾਂ ਕੁਰਲਾਣਾ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਪਨ ਜਾਂ ਝਨਕਾਰ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵਾਦ ਬਿੰਬ: ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਬੋਧ ਬਾਕੀ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਰਸ ਬਿੰਬ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਸ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਂਝ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵਾਦ ਬਿੰਬ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

- ਆਪ ਖਾਨੀ ਏ ਦੁਧ ਮਲੀਦਾ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਕਰ ਬੋਹਾ।¹⁵
- ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਲਾ ਪੀਵਤ ਹੀ ਮੈਂ ਝੁਲੀਆਂ।¹⁶
- ਫੁਲ ਪਾਨ ਬੀਣਾ ਮੈਨੂੰ ਅਹਲ ਦਿਖਾਈ।¹⁷

ਗੁੜ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਲਿੱਬੜੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਜੇ ਗੁੜ (ਵਿਕਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਮੱਖੀਆਂ ਖਾ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੂਫੀ ਇਸ ਦੀ ਭਿਣਭਿਣਾਹਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਗੁੜ ਮੱਖੀਆਂ ਖਾਧਾ
ਅਸੀਂ ਭਿਣਭਿਣਾਹਟੋਂ ਛੁਟਿਆਸੇ।¹⁸

- ਜੇ ਫਲ ਮੀਠੇ ਚੁਣਿ- ਚੁਣਿ ਖਾਧਿਓ ਆਹਿਓ ਕਉੜਾ ਤੁੰਮਾ।¹⁹
- ਲਖ ਟਕਾ ਮੈਂ ਸੀਰਨੀਆਂ ਦੇਵਾਂ, ਜੇ ਸ਼ਹੁ ਪਿਆਰਾ ਵਰੀਐ।²⁰

ਤੁੰਮਾ ਅਤੇ ਸੀਰਨੀ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਆਪ ਦੁੱਧ ਮਲੀਦਾ ਖਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਬੇਹਾ ਟੁੱਕੜ ਦੇਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇੱਥੇ ਦੁੱਧ ਮਲੀਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਤੇ ਬੇਹਾ ਟੁੱਕੜ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ:-

- ਆਪ ਖਾਨੀ ਹੈਂ ਦੁੱਧ ਮਲੀਦਾ, ਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਕਰ ਬੇਹਾ।²¹

ਗੰਧ ਬਿੰਬ: ਗੰਧ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁੰਘਣ ਇੰਦਰੀ ਨੱਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਰਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗੰਧ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੂਸਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੰਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਸੂਖਮ ਸੁੰਘਣ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ। ਗੰਧ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਕੋਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ”।²²

ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਵੀ ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

- ਮੀਰ ਮਲਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸਹਿਜ਼ਾਦੇ ਚੋਆ ਚੰਦਨ ਲਾਂਦੇ।²³

ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ: ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਸੰਬੰਧ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤਪਸ਼, ਸੀਤਲਤਾ, ਰੜਕ, ਤਲਖੀ ਅਤੇ ਝਰਨਾਟ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਤ ਬਿੰਬ ਸਪਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਤਪਸ਼ ਬੁਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਠੰਢ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਠੰਢ ਸਪਰਸ਼ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਹੈ:

- ਸ਼ਹੁ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਥੀਵਾਂ ਮੈਂ ਠੰਡੜੀ।²⁴

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- ਸੱਜਣ ਦੇ ਹੱਥ ਬਾਂਹ ਅਸਾਡੀ ਕਿਉਂਕਰ ਆਖਾਂ ਛੁਡ ਵੇ ਅੜਿਆ।²⁵
- ਸਾਲੂ ਧੁਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆਇਆ ਬਰਫਾਂ ਚੀਰਦਾ।
ਬਲਦੀ ਆਤਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਵਣ।²⁶

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗੰਮੀ ਸਪਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ:

- ਥੋਹੜੀ ਰਹਿ ਗਈਓ ਰਾਤੜੀ ਸਹੁ ਰਾਵਿਓ ਨਾਹੀਂ।
ਧੰਨ ਸੇਈ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਪੀਆ ਗਲ ਬਾਂਹੀ।²⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਪੀਆ ਗਲ ਬਾਂਹੀ’ ਸ਼ਬਦ ਮਾਣੇ ਸੰਯੋਗ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਚਮੜੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਰੱਬ ਤੋਂ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਲਬ ਜਿਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਡੋਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਸੱਜਣ ਦੇ ਹੱਥ ਡੋਰ ਅਸਾਡੀ, ਮੈਂ ਸਜਣ ਦੀ ਗੁੱਡੀ।²⁸

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਮਾਨ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਾਠਕ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਬੋਧ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਉਚਾਈ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ‘ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਫਲ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਚਰਖਾ:- ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਚਰਖੇ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ, ਜੀਵਨ, ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ, ਅੱਗਾ ਸਵਾਰਨ ਅਤੇ ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਚਰਖੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਦਿੱਖ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ:

- ਚਰਖਾ ਮੇਰਾ ਰੰਗਲੜਾ ਰੰਗ ਲਾਲੁ।²⁹
- ਅੱਤਣ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਆਈਆਂ, ਮੇਰੀ ਤੰਦ ਨਾ ਪਈਆ ਕਾਇ।
ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਠਿ ਖੇਡਣਿ ਲੱਗੀ, ਚਰਖਾ ਛੁਡਿਆ ਚਾਇ॥³⁰
- ਚਰਖਾ ਚਾਇ ਸੱਭੇ ਘਰ ਗਈਆਂ, ਰਹੀ ਇਕੋਲੀ ਇਕਿ ਹਉਂ।³¹
- ਤੰਦ ਤੁਟੀ ਅਟੇਰਨ ਭੰਨਾ, ਤਕੁੱਲੜੇ ਵਲ ਪਾਇਆ।³²

ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਅਜਾਈਂ ਨਾ ਗਵਾਉਣ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਕੱਤਦਿਆਂ-ਕੱਤਦਿਆਂ ਉਮਰ ਵਿਹਾਈ, ਨਿਕਲਿਆ ਸੂਤ ਪੁਰਾਣਾ।³³
- ਕੱਤਣੁ ਸਿਖ ਨੀ ਵਲੱਲੀਏ ਕੁੜੀਏ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਲੋੜੇਂ ਖਾਰੀ।³⁴
ਤੰਦ ਟੁੱਟੀ ਅਟੇਰਨ ਭੰਨਾ, ਚਰਖੇ ਦੀ ਕਰ ਕਾਰੀ।
- ਘੁੰਮ ਚਰਖੜਿਆ ਵੇ, ਤੇਰੀ ਕੱਤਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵੇ।³⁵

ਮੱਛਲੀ:- ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਮੱਛਲੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭੈਅ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੱਛਲੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਡੂੰਘੇ ਜਲ ਵਿਚਿ ਮਛਲੀ ਵਸਦੀ,
ਭੈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀ ਰਖਦੀ,
ਉਸ ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਜਾਲ ਢੂੰਢੇਂਦਾ ਈ।³⁶

ਭੌਰ:- ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਕਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਜਾਹਿਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਬਿੱਲਕੁਲ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਭੌਰ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉੱਡ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

- ਹੱਡਾਂ ਦਾ ਕਲਬੂਤ ਬਣਾਇਆ, ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਭੌਰ ਰਬਾਣਾ ਹੀ।
ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਗੋਇਲ ਵਾਸਾ, ਲੱਦ ਚਲਿਓ ਲਬਾਣਾ ਹੀ।³⁷
- ਉਡਿਆ ਭੌਰ ਥੀਆ ਪਰਦੇਸੀ, ਅੱਗੇ ਰਾਹੁ ਅਗੰਮ ਦਾ।³⁸

ਚੀਰੀ, ਡੋਲੀ, ਦਾਜ, ਸਹੁਰੇ ਘਰ, ਪੇਕਾ ਘਰ, ਮੁਕਲਾਵਾ ਅਤੇ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ:- ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਬੁਢਾਪਾ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪੇਕਾ ਘਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਕੇ ਦਾਜ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰਤਿ-ਨਿਰਤ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਤੋਂ ਸੱਚ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਮੁਕਲਾਵੇ ਦੇ ਦਿਨ ਦੀ ਚੀਰੀ ਭਾਵ ਚਿੱਠੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਅਰਥੀ ਰੂਪੀ ਡੋਲੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਰਲਿ ਡੋਲੀ ਚਾਈ, ਸਾਹੁਰੜੈ ਪਹੁੰਚਾਈ।
ਸੱਸ ਨਿਨਾਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤਾਹਨੇ, ਦਾਜ ਵਿਹੂਣੀ ਆਈ।³⁹
- ਬਾਬੁਲ ਦੇ ਘਰ ਦਾਜ ਵਿਹੂਣੀ, ਦੜਿ-ਬੜਿ ਪੂਣੀ ਕੱਤ ਲੈ।⁴⁰
- ਸਾਹੁਰੜੈ ਘਰ ਅਲਬਤਿ ਜਾਣਾ, ਜਾਣਨ ਸੇ ਸਭਰਾਈਆਂ ਨੀ।⁴¹
- ਸਾਹੁਰੜੈ ਘਰ ਅਲਬਤਿ ਜਾਣਾ ਪੇਈਅੜੈ ਦਿਨ ਚਾਰ ਜਿੰਦੂ।
ਅਜਿ ਤੇਰੇ ਮੁਕਲਾਉ ਆਇ ਰਹੀਏ ਨਾ ਕੋਇ ਬਿਚਾਰ ਜਿੰਦੂ।⁴²
- ਸੁਰਤਿ ਕਾ ਤਾਣਾ, ਨਿਰਤ ਕਾ ਬਾਣਾ, ਸੱਚ ਕਾ ਕੱਪੜਾ ਵੁਣ ਜਿੰਦੇ ਨੀ।⁴³
- ਤਾਣਾ ਅੰਦਾ ਬਾਣਾ ਅੰਦਾ, ਅੰਦਾ ਚਰਖਾ ਪੁਰਾਣਾ।⁴⁴
- ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਗੋਇਲ ਵਾਸਾ, ਉੱਠ ਚੜ੍ਹਦਾ ਪੱਛੋਤਾਣਾ।
ਚੀਰੀ ਆਈ ਢਿੱਲ ਨਾ ਕਰਸੀ, ਕੀ ਰਾਜਾ ਕੀ ਰਾਣਾ।⁴⁵

ਵਿਹੜਾ:- ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ:

- ਇਸ ਵੇਹੜੇ ਦੇ ਨੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਦਸਵੇਂ ਕੁਫਲ ਚੜ੍ਹਾਈ।
ਤਿਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਮਹਿਰਮੁ ਨਾਹੀਂ, ਜਿਤੁ ਸ਼ਹੁ ਆਵਹਿ ਜਾਈ।⁴⁶
- ਵਿਹੜਾ ਤਾਂ ਅੰਕਣ ਮੇਰਾ ਭਇਆ ਸੋਹਾਵਣਾ,
ਮਾਥੇ ਨੂਰ ਸੁਹਾਇਆ ਹੀ।
ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੋਸਤ ਮਿਲਾਇਆ ਹੀ।⁴⁷

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ

ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ: ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਲੂਕਸ ਨੇ ਫਰੋਬਲਾਈਮੋਡ ਸਟੇਲਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਉਪਮਾ ਤੇ ਰੂਪਕ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਜੰਗਲ ਹੋਵੇ।⁴⁸

ਉਪਮਾ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂਝ ‘ਜਿਵੇਂ’, ‘ਵਾਂਗੂ’ ਆਦਿ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਪੋਸਤੀਆਂ ਦੇ ਪੋਸਤ ਵਾਂਗੂੰ, ਅਮਲ ਪਾਇਆ ਸਾਡੇ ਹੱਡ ਵੇ ਅੜਿਆ।⁴⁹
- ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਵਾਂਗੂੰ ਜਲਦਿਆਂ, ਅੰਗਿ ਨਾ ਮੋੜੀਏ।⁵⁰

ਜਦ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਾਠਕ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਈ ਬੋਧ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਉਪਮਾ ਹੀ ਸਫਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉੱਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਬਿਰਹੋਂ ਬਿਦਰਦ ਅਰਾਮ ਨਾ ਦਿੰਦਾ, ਵਾਂਗ ਚਿਖਾ ਨਿੱਤ ਜਾਲੇ।⁵¹
- ਸ਼ਾਇਤ ਨਜ਼ਰ ਪਵੇ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਿਨ ਬਲਦੀ ਚਿਖਾ ਸਵਾਈ।⁵²
- ਭੁਜਦੀ ਜਾਨ ਕਬਾਬਾਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਆਤਿਸ ਤੇਜ ਜੁਦਾਈ।⁵³

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ: ਰੂਪਕ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਉਪਮਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸੁਰਤ ਦੀ ਸੂਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੁਣਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ:

- ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਸੂਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਧਾਗੇ ਪੇਵੰਦ ਲਗੇ ਸਤਿਸੰਗ॥⁵⁴

ਸਰੀਰ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਕੁੰਨੜੀ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਢੁੱਕਵੇਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਸਭਨੀ ਛੇਰੀ ਪਾਣੀ ਵਹਿੰਦਾ, ਅਜ ਕਲਿ ਭੱਜੇ ਤੇਰੀ ਕੁੰਨੜੀ।⁵⁵

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਚਹੁੰ ਜਣਿਆਂ ਤੇਰੀ ਡੋਲੀ ਚੁੱਕੀ, ਸਾਹੁਰੜੇ ਪਹੁੰਚਾਈ।⁵⁶
- ਸੁਰਤਿ ਕਾ ਤਾਣਾ, ਨਿਰਤ ਕਾ ਬਾਣਾ,
ਸੱਚ ਕਾ ਕੱਪੜਾ ਵੁਣ ਜਿੰਦੇ ਨੀ।⁵⁷
- ਧਿਆਨ ਦੀ ਛਜੁਲੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਝਾੜੂ, ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਨਿੱਤ ਝਾੜਦੀ।⁵⁸

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ: ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹਵਾਲਾ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਾਂਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

- ਸਾਲੂ ਪਾਇਆ ਟੰਕਣੇ, ਗਵਾਂਢਣ ਆਈ ਮੰਗਣੇ, ਦਿੱਤਾ ਕਹੀ ਨਾ ਜਾਹਿ।
ਸਾਲੂ ਧੁਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ, ਕੋਈ ਅਇਆ ਬਰਫਾਂ ਚੀਰਦਾ, ਜਾਣਾ ਕਹਿ ਕੇ
ਰਾਹਿ।⁵⁹
- ਡੂੰਘੇ ਜਲ ਵਿਚਿ ਮਛਲੀ ਵਸਦੀ, ਭੈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ,
ਉਸ ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਜਾਲ ਢੂੰਢੇਂਦਾ ਈ।⁶⁰

ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ: ਜਦ ਕਵੀ ਭਾਵ ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਨੂੰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਵੱਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਭਾਵ

ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਦਾ ਨਿਰੂਪਨ ਬਿੰਬ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਮਿਤਰਾਂ ਦੀ ਮਿਜਮਾਨੀ ਖਾਤਰ, ਦਿਲ ਦਾ ਲਹੁ ਛਾਣੀਦਾ॥
ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਕੀਤਮ ਬੇਰੇ,
ਸੋ ਭੀ ਲਾਇਕ ਨਾਹੀਂ ਤੇਰੇ,
ਹੋਰ ਤਉਫੀਕ ਨਾਹੀਂ ਕਿਛ ਮੇਰੇ,
ਪੀਉ ਕਟੋਰਾ ਪਾਣੀ ਦਾ।⁶¹

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਫੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- ਹੰਝੂ ਰੋਂਦਾ ਹਰ ਕੋਈ ਆਸ਼ਕ ਰੈਂਦੇ ਰਤਿ ਨੀ।⁶²
- ਮਾਸ ਝਰੇ ਝਰਿ ਪਿੰਜਰ ਹੋਇਆ ਕੜਕਣ ਲਗੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ।⁶³
- ਸੂਲਾਂ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ ਬਿਰਹੁੰ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ।
ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਣ ਆਹੀਂ ਦਾ ਬਾਲਣ ਬਾਲ।⁶⁴

ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਗਿਆਨਮਈ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲਣ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਖਿਆਲ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਮੰਡਲ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਨਮੂਨਾ:

- ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ, ਤਿੱਖੀਆਂ ਨੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁਰੀਆਂ।⁶⁵
- ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ ਵਿਚਿ ਵਿਥੁ ਚੱਪੇ ਦੀ,
ਤਹਾਂ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਤਾਣ।⁶⁶

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਸ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਕਾਵਿ-ਰਸ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਸ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ 'ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ' ਹੈ। ਸੁਆਦ ਦਾ ਆਉਣਾ ਹੀ ਰਸ ਹੈ। ਰਸ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਆਨੰਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ/ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ: ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਵਿਯੋਗ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

- ਘੋਲੀ ਵੰਞਾਂ ਸਾਈਂ ਤੈਥੋਂ, ਹਾਲੁ ਅਸਾਡੇ ਦੇ ਮਹਿਰਮ ਸੱਜਣਾ।
ਕਦੀ ਤਾਂ ਦਰਸ ਦਿਖਾਲਿ ਪਿਆਰਿਆ, ਸਦਾ ਸੁਹਾਰਾ ਪੜਦੇ ਕੱਜਣਾ।⁶⁷

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਤਨ-ਮਨ ਸਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਲਈ ਰੂਹ ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਿਜਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

- ਜਿਤ ਵਲਿ ਮੈਂਡਾ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ,
ਉੱਥੇ ਵੰਞ ਆਖੀਂ ਮੈਂਡੀ ਆਜਜੀ ਵੇ।
ਜੋਗਣਿ ਹੋਵਾਂ ਧੂਹਾਂ ਪਾਵਾਂ, ਤੇਰੇ ਕਾਰਣਿ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ,
ਤੈਂ ਮਿਲਿਆਂ ਮੇਰੀ ਤਾਜਗੀ ਵੇ।⁶⁸
- ਮਾਏ ਨੀ ਕੈਨੂੰ ਆਖਾਂ, ਦਰਦੁ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲਿ।
ਧੂੰਆਂ ਧੁਖੇ ਮੇਰੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਵਾਲਾ, ਜਾਂ ਫੋਲਾਂ ਤਾ ਲਾਲ।⁶⁹

ਭਿਆਨਕ ਰਸ:- ਭੈਅ ਜਾਂ ਡਰ ਦੇ ਭਾਵ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭੇ ਰਹਿ ਕੇ ਖੁਦੀ 'ਤੇ ਗੁਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਫ਼ਨਾਹ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਮਾਟੀ ਵਿੱਚ ਅਵੱਸ਼ ਰਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖਤ ਦੀ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਡਰ ਉਪਜਾਇਆ ਗਿਆ:

- ਕਿਉਂ ਗੁਮਾਨ ਜਿੰਦੂ ਨੀ, ਆਖਰ ਮਾਟੀ ਸਿਉਂ ਰਲ ਜਾਣਾ।
ਮਾਟੀ ਸਿਉਂ ਰਲਿ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ, ਸਰਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਣਾ।⁷⁰
- ਝੁਲਦੇ ਨੇਜੇ ਵਜਦੇ ਵਾਜੇ, ਵਿੱਚ ਘੜੀ ਫ਼ਨਾਹਿ ਕਰੇਂਦਾ ਈ।⁷¹
- ਇੱਕ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦੂਜਾ ਦੀਵਾ ਨਾ ਬਾਤੀ,
ਬਾਹੋਂ ਪਕੜਿ ਜਮ ਲੈ ਚਲੇ ਕੋਈ ਸੰਗ ਨਾ ਸਾਥੀ।⁷²

ਕਰੁਣਾ ਰਸ:- ਇਸ ਰਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਿਜਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਇੰਝ ਕੀਤੀ ਹੈ:

- ਸਾਜਨ ਰੁਠੜਾ ਜਾਂਦਾ ਵੇ, ਮੈਂ ਭੁਲੀਆਂ ਵੇ ਲੋਕਾ।⁷³
- ਸਭ ਸਖੀਆਂ ਗੁਣਵੰਤੀਆਂ, ਵੇ ਮੈਂ ਅਵਗੁਣਿਆਰੀ।
ਭੈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਬਤ ਡਰਦੇ, ਵੇ ਮੈਂ ਕਉਣ ਵਿਚਾਰੀ।⁷⁴
- ਇਹਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੁਇ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ, ਦੇਖਦਿਆਂ ਲਦ ਜਾਂਦਾ।⁷⁵
- ਆਗੈ ਨੈਂ ਡੂੰਘੀ ਮੈਂ ਕਿਤ ਗੁਣ ਲੰਘਸਾਂ ਪਾਰ।
ਰਾਤ ਅਨੁਚੀ ਪੰਧਿ ਦੁਰਾਡਾ, ਸਾਥੀ ਨਹੀਓ ਨਾਲਿ।⁷⁶

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ:- ਇਸਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਖਿੱਚਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹਲੀਮੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

- ਹੱਸਣ ਖੇਡਣੁ ਭਾਇ ਅਸਾਡੇ ਦਿੱਤਾ ਜੀ ਰੱਬ ਆਪਿ ਅਸਾਨੋਂ।
ਇਕ ਰੋਂਦੇ ਰੋਂਦੇ ਰੋਇ ਗਏ ਇਕ ਹਸਿ ਹਸਿ ਲੈ ਗਏ ਗੋਇ ਮੈਦਾਨੋਂ।
ਛੇਡਿ ਤਕੱਬਰੀ ਪਕੜਿ ਹਲੀਮੀ, ਕੀ ਵਟਿਓ ਇਸ ਖੁਦੀ ਗੁਮਾਨੋਂ ।
ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਸਹੀ ਸਲਾਮਤਿ ਚਲੇ ਜਹਾਨੋਂ।⁷⁷

ਬੀਭਤਸ ਰਸ:- ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮਨ ਦੀ ਕਚਿਆਣ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਨ-ਮਨ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਸੱਜਣ ਬਿਨ ਰਾਤੀਂ ਹੋਈਆਂ ਵੱਡੀਆਂ।
ਮਾਸ ਝੜੇ-ਝੜ ਪਿੰਜਰ ਹੋਇਆ, ਕਣ-ਕਣ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ।⁷⁸
- ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਲਣ, ਆਹੀ ਦਾ ਬਾਲਣ ਬਾਲਿ।
ਜੰਗਲਿ ਬੇਲੇ ਫਿਰੋਂ ਢੂੰਢੇਂਦੀ, ਅਜੇ ਨਾ ਪਾਇਓ ਲਾਲ।⁷⁹

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਕਾਵਿਕ-ਮੁਹਾਵਰਾ

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸੂਫੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਫੀ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਹ ਅਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੱਝਵੇਂ ਨੇਮ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ੳ) ਵਿਛੋੜਾ: ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅ) ਪ੍ਰੇਮ ਜੁਗਤੀ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ੲ) ਵਸਲ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਉਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਲ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂਘ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚਲੇ ਤੌਹੀਦ ਭਾਵ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰੱਬ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੌਹੀਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਤੌਹੀਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ‘ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰੱਬੀ ਮਾਰਫਤ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ। ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਦੋਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਰਆਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਜਦੋਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਰੱਬਾ ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ ਤੂੰ, ਅੰਦਰਿ ਤੂੰ ਹੈਂ, ਬਾਹਰਿ ਤੂੰ ਹੈਂ, ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਵਿਚਿ ਤੂੰ’ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਰਆਨ ਮਤਾਬਿਕ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਜਲਵੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ/ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਈਮਾਨ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਉਸਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਾਨਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਗਫਲਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੱਭ-ਅਸੁੱਭ ਕਰਮ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਾਮਨ ਕਾਤਿਬਨ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਘੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਰੋਦੀ ਪੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿੰਝਣ, ਸੂਈ-ਧਾਗਾ, ਸਾਲੂ, ਦਾਜ, ਚਰਖਾ, ਪੂਣੀ ਆਦਿ ਨਿਤਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਉਹ ਸੂਫੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲਮੰਤਰ ਚੋਂ ਆਪਣਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗੂੰਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਸਲ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਫੋਕਟ ਜ਼ਾਬਤੇ-ਬਿਭੂਤ, ਤਾੜੀ, ਫਾਕੇ ਚਾਲੀਹੇ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਵੀ ਬੇਮਾਅਨੀ ਹਨ। ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ ਜੋ ਕਲਾ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਅਧੀਨ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਰੀਅਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਗਵਣ (ਘੁੰਮਣਘੇਰ) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਸਿਕੀ ਜਾਂ ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਮੁਖਤਲਿਫ਼ ਰਾਗਾਂ-ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਮਾਣਯੋਗ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਰਾਗ ਬਸੰਤ, ਧਨਾਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਤਿਲੰਗ, ਕਾਨੜਾ, ਤੁਖ਼ਾਰੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਆਸਾਵਰੀ, ਕਲਿਆਨ, ਵਡਹੰਸ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਲਲਿਤ, ਪਰਜੁ ਜੋਗਾ, ਆਸਾ, ਝੰਜੋਟੀ, ਹਿੰਡੋਲ, ਕਿਦਾਰਾ, ਸਿੰਧਾੜਾ, ਗੌਂਡ ਬਿਲਾਵਲ, ਜੈਜੈਵੰਤੀ, ਗਉੜੀ, ਭੈਰਉ, ਜੰਗਲਾ, ਸ਼੍ਰੀਰਾਗ, ਸੋਰਟ, ਸੂਹੀ, ਖੱਟ, ਭੈਰਵੀ, ਗੁਜਰੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮੂਲ ਟੀਚਾ ਮਿੱਥਦਾ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦੇ 'ਹਮਾਓਸਤ' ਸੰਕਲਪ (ਪ੍ਰਾਣੀ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਕਮਿਕਤਾ) ਨੂੰ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਿਹੜਾ, ਆਲਾ, ਤਾਕੀ ਆਦਿ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਚਰਖੇ ਦੀ ਹੌਂਦ, ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜ ਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਰੀਅਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵਰਨ ‘ਲੋਹ-ਏ-ਮਹਿਫੂਜ਼’ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਜਨ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ‘ਤੇੜੀ ਨਹੀਂ ਟੁਟਦੀ ਛੇੜੀ ਨਹੀਂ ਛੁਟਦੀ, ਕਲਮ ਰੱਬਾਨੀ ਵੱਗੀ’। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

- ਲਿਖੀ ਲੋਹ ਕਲਮ ਦੀ ਕਾਦਰ,
ਨੀ ਮਾਏ, ਮੋੜ ਜੇ ਸਕਨੀ ਹੈਂ ਮੋੜ।⁸⁰

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 58
2. I.A. Richerdas, *Principles of Literary Criticism*, P- 106
3. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ), *ਖੋਜ ਪੜ੍ਹਕਾ ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅੰਕ*, ਪੰਨਾ 157 ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ।
4. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 48
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
9. ਡਾ. ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ, *ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਪੰਨਾ 22
10. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 37
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37
22. ਡਾ. ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ*, ਪੰਨਾ 143
23. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 46
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38

25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 33
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 36
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 46
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48
40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50
42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45
45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54
46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58
48. Lucas, as quoted by Dr. Prem Prakash in 'Kav De Tatt', p. 133
49. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 39
50. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49
51. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53
52. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 46
53. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38
54. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69
55. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64
56. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48
57. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44
58. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51
59. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43

60. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44
61. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
62. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44
63. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39
64. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 33
66. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45
67. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50
68. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54
69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
70. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 46
71. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41
72. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59
73. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42
74. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40
75. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53
76. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45
77. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39
78. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
79. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74
80. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ: ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਐਸਾ ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਡੂੰਘੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਵਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਾਫੀਆਂ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਅਠਵਾਰੇ, ਗੰਢਾਂ, ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਹੜਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਾਫੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰੋਦੀ ਹੁਕ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਸਰਲਤਾ, ਸਰਸਤਾ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਆਤਮਿਕਤਾ ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਫ਼ਨਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਅਤੇ ਏਕੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਨੰਦਮਈ ਤਰੰਗਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਦੀ ਨਾ ਮੋਟੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਤੇਜਿਤ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਕਵੀ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੇ ਮੋਟਿਫ਼ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪਰਾ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਰਾ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ/ ਬਿੰਬਾਂ/ ਮੋਟਿਫ਼ਾਂ ਦੀ ਅਲਪਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਐਨਕੋਡਡ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕਰਨ ਦਾ ਤਨਾਉ ਹੀ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ, ਮੋਟਿਫ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਦੇ ਉੱਚ-ਭਾਵੀ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਵੀਂ ਨਕੋਰ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੇਕਾ ਘਰ, ਸਹੁਰਾ ਘਰ, ਦਾਜ, ਚਰਖਾ ਅਤੇ ਘੜਿਆਲੀ ਆਦਿ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ 'ਬਿਰਹੋਂ ਤਣਾਵਾਂ ਖਿਚੀਆਂ' ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

- ੳ) ਸੂਫੀ ਕੀਮਤਾਂ: ਉਹ ਕਾਫੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਿਆ ਹੈ।
- ਅ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ: ਉਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚਾਲ ਨੂੰ ਗੌਰ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਅਤੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।
- ੲ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ-ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਕਰ ਅਤੇ ਮਾਰਫ਼ਤ ਰਾਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਭਤ ਉਸਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨੇਮਾਵਲੀ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਮਿਅਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਘੁਟਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜ਼ੂਦੀ ਰੰਗ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

‘ਹਮਾਓਸਤ’ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਵਿਆਖਿਆਇਆ ਹੈ। ‘ਹਮਾਓਸਤ’ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ, ‘ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ’। ‘ਪ੍ਰਭੂ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ’। ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਲੌਹ-ਏ-ਮਹਿਫੂਜ਼’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਇੰਝ ਵਰਤਦਾ ਹੈ:

- ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਲੌਹ ਮਹਿਫੂਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਓਥੋਂ ਕੌਣ ਮਿਟਾਵੇ।¹

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਭ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਆਏ ਹੋਏ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਤਫ਼ਰਕੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਅਦਵੈਤੀ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਦੇ ਸੰਕੀਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਤਨੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮੱਕਾ ਕਰਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ, ਨਮਾਜ਼ ਰੋਜ਼ੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਤੋਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੱਠ ਸਾਧਨਾ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਸੀ, ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ, ਰੂੰ ਤੁੰਬਣ, ਤ੍ਰਿੰਵਣ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੱਤਣ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜਿਆ। ਉਸਨੇ ਚਰਖੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਇੱਕੋ ਅਲਫ਼ ਤੇਰੇ ਦਰਕਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ 'ਅਲਫ਼' ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅਲਫ਼, ਬੇ, ਐਨ ਅਤੇ ਗ਼ੈਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ। ਜਿਹਨਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ- ਚੰਬੇਲੀ, ਲਾਲਾ, ਸੋਸਨ, ਨਰਗਸ। ਪੌਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਬਲ ਅਤੇ ਸਰੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਚੀਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜੰਗਲ ਦੀ ਥਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੇ ਦੱਬਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 'ਆਵਾਗਮਨ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਆਵਾਗਮਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਚੰਗੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਗਮਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇੰਝ ਵਰਤਦਾ ਹੈ:

- ਆਪਣੇ ਤਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਕੋਈ,
ਸਾਜਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਵੇ ਕੌਣ।
ਇਕ ਜਮਦੇ ਇਕ ਮਰ ਮਰ ਜਾਂਦੇ,
ਏਹੋ ਆਵਾਗੌਣ।²

ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੱਕ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ' ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਰੂਪੀ ਮੋਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜਿਆ, ਉੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

5.1.7 ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ

ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਵੀ ਪਾਸ ਜੋ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਘਿਸੀ-ਪਿਟੀ ਲਕੀਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਸੋਚਿਆ, ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਡੱਟ ਕੇ ਕਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਸੰਦਰਭ ਜਾਂ ਹਵਾਲੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

- ਪ੍ਰੇਮ-ਆਖਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰ: ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਸੰਮੀ-ਢੋਲਾ, ਯੂਸਫ਼-ਜੁਲੈਖ਼ਾਂ, ਰੋਡਾ-ਜਲਾਲੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਵਾਲ, ਲੈਲਾ- ਮਜ਼ਨੂੰ, ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ-ਗੋਪੀਆਂ ਆਦਿ।
- ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰ: ਚੰਡੀ, ਸੀਤਾ, ਹਨਵੰਤ, ਰਾਵਣ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਦੈਹਸਰ, ਲਛਮਣ, ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਆਦਿ।
- ਸਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ: ਸੁਲੇਮਾਨ, ਆਦਮ, ਨੂਹ, ਮੂਸਾ, ਅਹਿਮਦ, ਜ਼ਕਰੀਆ, ਇਬਰਾਹਿਮ, ਯੂਨਸ, ਜ਼ਿਬਰਾਈਲ, ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ, ਯਾਹੀਯਾ, ਮਨਸੂਰ, ਸਿਕੰਦਰ, ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਆਦਿ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਮਨਵਯਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਲਾਮ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਸਾਧਾਰਣ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰੇ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਲਾਮ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ-ਕਾਵਿ ਦੇ

ਸਮਤਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਤੱਤ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਉਪਮਾਨ-ਵਿਧਾਨ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚਲੇ ਉਪਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਸੂਫੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਘੱਤ ਜੰਨਾਰ ਕੁਫਰ ਦਾ ਗਲ ਵਿੱਚ,
ਬੁੱਤਖਾਨੇ ਵੜ ਬਹਿੰਦੇ ਓ।
ਲੋਲਾਕ ਲਮ ਅਫਲਾਕ ਵਿਚਾਰੇ,
ਆਪੇ ਧੁੰਮ ਮਚੇਂਦੇ ਓ।³

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਅਧਿਕਤਰ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਅਜ਼ਮਤ, ਰੋਜ਼ਾ, ਮਾਸੂਕ, ਮੁਕਾਮ, ਪੈਗੰਬਰ, ਫਰਜ਼, ਮਕਬੂਲ, ਤਰਾਨਾ, ਫਰਾਕ, ਕਬਰ, ਮੁਸੀਬਤ, ਜਿਗਰ, ਸੋਜ਼-ਏ-ਇਲਮ, ਮਜਲਿਸ, ਅਜ਼ਲ, ਮੁਬਾਰਕ, ਹਿਜਰਤ, ਗੁਨਾਹ, ਪਲੀਤ, ਇਬਾਦਤ ਖੈਰ, ਫਕੀਰ, ਸੁਕਰਾਨਾ, ਸਵਾਬ, ਅਜ਼ਾਬ, ਗਾਜ਼ੀ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਘਸ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁੱਧ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਾਜ਼, ਤਗਾਂਦੇ, ਗਰੂਰਤ, ਗੈਬੋ, ਮੁਹੰਮਦੀ, ਫਿਰਊਨ ਆਦਿ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਨਾਥ-ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖੋ: ਸੁਧ-ਬੁਧ, ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧ, ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਮੀਤ, ਜੋਗੀ, ਮੰਦਰ, ਜੋਤ, ਆਂਚਲ, ਬਾਣ, ਸੂਰਤ, ਨਿਰਤ, ਸਜਣ, ਤਿਲਕ, ਮੁਰਲੀ, ਨੇਹੂੰ, ਵਣਜਾਰਾ, ਸੇਤੀ, ਗਿਆਨ, ਜੋਗਨ, ਭਬੂਤ, ਨਾਦ, ਰਾਵਲ, ਅਰੂਪ, ਚਿਤ, ਚਿੰਤਾ, ਅਨੰਤ ਆਦਿ।

ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕਵੀ ਨੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕਣਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਦੂਜੇ, ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਸਾਂਈ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੀਜਾ, ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਵੇਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਥਿੜਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੱਧ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਾਅ ਦੀਆਂ ਕੱਟੜ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕਰੜੇ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੁੱਕ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਸਾਂਝ ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣਾਇਆ। ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਬੋਲੀ ਮਾਝੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਨਿਸ਼ਬਤ ਨਾਲ ਸਮੋਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਇੱਕ ਆਮ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਰਾਮਾਹ, ਅਠਵਾਰੇ, ਗੰਢਾਂ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਉਸ ਨੇ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 202
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 195
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ:ਕਲਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਤਿਆਗ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰੀਵ ਸੁੱਤੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਸਾਦਗੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਕੇ, ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲ ਕੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਕਮਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਖਾਹਸ਼-ਏ-ਨਫ਼ਸਾਨੀ (ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਤਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਭੈੜੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਮਰ ਰਹੀਏ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਉਸ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ, ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ।

ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਭੇਖ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ, ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਹਾਸਿਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੁਝ ਮੈਲਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਪਰ ਅੰਦਰ ਬਿਲਕੁਲ ਪਾਕਿ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਪਹਿਨ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਮੁੱਛਾਂ ਦਾਹੜੀ ਵੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਭੇਖੀ ਨਾ ਸੂਫੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ, ਸੰਤ, ਪੀਰ, ਫਕੀਰ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੁਰਸ਼ਦ (ਗੁਰੂ) ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਇਲਾਹੀ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਾਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹੀ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਹੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਦਰੀ ਮੱਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਘੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ।

5.1.1 ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ: ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇੱਕ ਅਠਵਾਰਾ, ਚਾਲੀ ਗੰਢਾਂ, ਇੱਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਅੱਠਤਾਲੀ ਦੋਹੜੇ, ਤਿੰਨ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੌ ਛਪੰਜਾ ਕਾਫੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਯੁੱਗ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਫਨਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਅਸ਼ਰਫ-ਉਲ-ਮਖਲੂਕਾਤ (ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਅਤੇ ਹਵਾ ਨਾਲ ਚਲ ਕੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ) ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਭੇਖ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਕੈਦਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬੁਲੰਦ ਸੀ। ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਇਸ਼ਕ-ਏ-ਇਲਾਹੀ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ-ਏ-ਰੱਬੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਅਦਬੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਕਲਾਮ ਨਿਕਲਿਆ:

- ਫੂਕ ਮੁਸੱਲਾ ਭੰਨ ਸੁੱਟ ਲੋਟਾ।
ਨਾ ਫੜ ਤਸਬੀ ਕਾਸਾ ਸੋਟਾ।
- ਧਰਮਸਾਲ ਧੜਵਾਈ ਰਹਿੰਦੇ ਠਾਕਰ ਦੁਆਰੇ ਠੱਗ।²
- ਨਾ ਖੁਦਾ ਮਸੀਤੇ ਲੱਭਦਾ ਨਾ ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਕਾਅਬੇ।³
- ਭੱਠ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਰੋਜ਼ੇ ਕਲਮੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗਈ ਸਿਆਹੀ।
ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹੁ ਅੰਦਰੋਂ ਮਿਲਿਆ ਭੁੱਲੀ ਫਿਰੇ ਲੁਕਾਈ।⁴

ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਲਮ ਜਾਂ ਅਮਲ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਦਾ, ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਰੱਬ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰੇਮ, ਪਿਆਰ (ਇਸ਼ਕ) ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ੇ, ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੁਮਾਇਸ਼ੀ ਭਗਤੀਆਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿ ਕੇ, ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਖਲਕਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਲੀਮ ਬੁੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਹ ਪੁਕਾਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

- ਕੈਸੀ ਤੌਬਾ! ਕੈਸੀ ਤੌਬਾ ਹੈ,
ਇਹ ਤੌਬਾ,

ਐਸੀ ਤੋਬਾ ਨਾ ਕਰ ਯਾਰ।⁵

ਉਹ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕਏਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਹਮਾਓਸਤ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਖ਼ਲਕਤ ਉਸ ਇੱਕ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੀਰ-ਵੀਰ ਹਨ। ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਪਣ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰੱਬਤਾ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਖ਼ਲਕਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਪਰ ਸੂਫੀ ਕਾਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਦਰੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੈ। ਬਿਨ ਮੁਰਸ਼ਦ ਇਲਾਹੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ, ਇਹ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਅਸੰਭਵ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

- ਮੇਰਾ ਸਾਈਂ ਸ਼ਾਹ ਅਨਾਇਤ,
ਉਹੋ ਲੰਘਾਏ ਪਾਰ।
ਕੈਸੀ ਤੋਬਾ ਹੈ।⁶

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖੀ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਵਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਧੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਉੱਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਟਾ, ਮੁਸੱਲਾ ਅਤੇ ਸੋਟੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਲਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ ਇੱਕ ਐਸਾ ਜਜ਼ਬਾ (ਮਨੋਭਾਵ) ਹੈ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਗਾ ਤਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਣੀ ਦਾ ਪੇਟਾ ਵੀ ਧਾਗੇ ਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਤਾਣਾ ਵੀ ਧਾਗੇ ਦਾ ਹੈ- ਮਤਲਬ ਤਾਣਾ, ਪੇਟਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਕੇਵਲ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਪਰ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰਾ ਧਾਗਾ। ਠੀਕ ਇਵੇਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸ਼ਕਲਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ, ਪਰ ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਆਪ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

- ਸਭ ਇਕੋ ਰੰਗ ਕਪਾਹੀ ਦਾ।
ਤਾਣੀ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਨਲੀਆਂ।⁷

ਇਸੇ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਪਗਤ, ਨਾਮ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਿਆਂ ਮੂਲ ਇੱਕੋ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਗਹਿਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਪਾਜ਼ੇਬ ਹੈ, ਕੋਈ ਕਰਨ ਟੂਲ ਹੈ, ਬੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਮੇਲਾਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਹਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਹਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੋਨੇ ਦੇ, ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ। ਠੀਕ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਲਿਕ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਜੀਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ:

- ਕੁੜੀਆਂ ਹੱਥੀਂ ਛਾਪਾਂ ਛੱਲੇ।
ਆਪੇ ਆਪੇ ਨਾਵ ਸਵੱਲੇ।
ਸੱਭਾ ਹਿਕਾ ਚਾਂਦੀ ਆਖੋ,
ਕਣ ਕਣ ਚੁੜਾ ਬਾਹੀਂ ਦਾ।
ਸਭ ਇਕੋ ਰੰਗ ਕਪਾਹੀ ਦਾ।⁸

ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ 'ਹਮਾਓਸਤ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਇੱਕ ਇਲਾਹੀ ਨੂਰ (ਪਰਮ ਸੱਤਾ) ਦਾ ਹੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨੂਰ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਦਿਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ:

- ਜਦੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਏ ਨੂਰ ਹੁਰੀਂ,
ਜਲ ਗਏ ਪਹਾੜ ਕੋਹ ਤੂਰ ਹੁਰੀਂ,
ਤਦੋਂ ਦਾਰ ਚੜੇ ਮਨਸੂਰ ਹੁਰੀਂ,
ਓਥੇ ਸ਼ੇਖੀ ਨਾ ਮੈਂਡੀ ਤੈਂਡੀ ਹੈ।
ਮੂੰਹ ਆਈ ਬਾਤ ਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।⁹

ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹਕੀਕੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਨੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਜਗਦੀ ਜੋਤ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਜੋਤ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਪਰ ਮੋਮਨ-ਕਾਫ਼ਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:

- ਨਾਮ ਮਹਿਬੂਬ ਸਿਰੇ ਦੀ ਬਾਜੀ।
ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਲ ਤਬਕੇ ਲੋ ਸਾਜੀ।
ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਜੋਤ ਬਰਾਜੀ।
ਆਪੇ ਜਾਹਰ ਹਾਲ ਵਿਖਾਇਆ।¹⁰

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਦੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਰਮਜ਼ਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਮਈ ਕਲਾਮ ਰਚ ਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਭੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨਰੋਇਆ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਨਮੋਲ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5.1.2 ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਬਿੰਬ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਗੋਰੇ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਉੱਤਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ:

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ: ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਘਟਨਾ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਉੱਪਰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਸਾਨ ਕੇ ਲੈਂਗਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ”।¹¹

ਸੀ. ਡੀ. ਲੈਵਿਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗੁਣ ਆਵੱਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।¹²

ਡਾ. ਵ੍ਰਜਨੰਦਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਖੌਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹਰ ਇੱਕ ਬਿੰਬ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮਿਲਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਇੱਕ ਬਿੰਬ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੰਦ੍ਰੀਅਤਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇ, ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਗੁਣ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।¹³

ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹਰ ਇੱਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਚਕ੍ਰ (ਦ੍ਰਿਸ਼) ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੂਰਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਕ੍ਰ ਅਨੁਭਵ-ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਰੂਪ-ਤੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ ਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।¹⁴

ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਿੱਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਤੀ-ਭਾਵ (ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ) ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਉਣ ‘ਤੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿੰਗਾਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ:

- ਅੱਜ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਮੁਬਾਰਕ ਚੜਿਆ, ਰਾਂਝਾ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵੜਿਆ।
ਹੱਥ ਖੁੰਡੀ ਮੋਢੇ ਕੰਬਲ ਧਰਿਆ, ਚਾਕਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਾਈ।
ਆਓ ਸਈਓ ਰਲ ਦਿਓ ਨੀ ਵਧਾਈ।
ਮੈਂ ਵਰ ਘਰ ਪਾਇਆ ਰਾਂਝਾ ਮਾਹੀ।¹⁵

ਇਹ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੁਮਾਂਚਕ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖੁੰਡੀ, ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਕੰਬਲ ਅਤੇ ਚਾਕਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਿੰਬਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ

ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁਬਾਰਕ ਰੋਜ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਨੀਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਕਾਫੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ:

- ਹਾਰ ਹਮੇਲਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਗਲ ਵਿੱਚ, ਬਾਹੀਂ ਛਣਕੇ ਚੂੜਾ।
ਕੰਨੀ ਬੁੱਕ ਬੁੱਕ ਮਛਰਿਆਲੇ, ਸਭ ਅਡੰਬਰ ਕੂੜਾ।¹⁶

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫਿਰਖਾਨਾ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਕਮਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਿਸ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੂਹ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਇੰਝ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਪਾਣੀ ਭਰ-ਭਰ ਗਈਆਂ, ਸਭੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਾਰ।
ਇਕ ਭਰ ਆਈਆਂ, ਇਕ ਭਰ ਚਲੀਆਂ, ਇਕ ਖਲੀਆਂ ਬਾਂਹ ਪਸਾਰ।¹⁷

ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਰਹੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਾਜ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਤ੍ਰਿੰਜਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖੋ:

- ਕਰ ਕੱਤਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੁੜੇ।
ਨਿੱਤ ਮੱਤੀ ਦੇਂਦੀ ਮਾਂ ਧੀਆ,
ਕਿਉਂ ਫਿਰਨੀ ਐਵੇਂ ਆ ਧੀਆ,
ਨੀ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਨਾ ਗਵਾ ਧੀਆ,
ਤੂੰ ਕਦੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਨਦਾਨ ਕੁੜੇ।¹⁸

ਨਾਦ ਬਿੰਬ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਨਾਦ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸੁਣਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਮਿਤਰਾਨੰਦਨ ਪੰਤ ਨੇ, “ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਧੁਨੀਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਆਵੱਸ਼ਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।¹⁹ ਜਾਰਜ ਵੈਲੇ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।²⁰

ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ੍ਰਵਣ ਬਿੰਬ ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਸਵਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ।²¹

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜ, ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਨਾਦ, ਮੋਰਾਂ ਦੀ ਕੂਕ, ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਹਨ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਅਤੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਲੌਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰਵਣ ਇੰਦਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਨਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਸੁਣਿਆ ਬੰਸੀ ਦੀਆਂ ਘੰਗੋਰਾਂ, ਕੂਕਾਂ ਤਨ ਮਨ ਵਾਂਙੂੰ ਮੋਰਾਂ,
ਡਿੱਠੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤੋੜਾਂ ਜੋੜਾਂ, ਇਕ ਸੁਰ ਦੀ ਸਭ ਕਲਾ ਉਠਾਈ,
ਬੰਸੀ ਕਾਹਨ ਅਚਰਜ ਬਜਾਈ।²²
- ਬਹੁੜੀ ਵੇ ਤਬੀਬਾ ਮੈਂਡੀ ਖਬਰ ਗਈਆ।
ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨਚਾਇਆ ਕਰ ਥੱਈਆ ਥੱਈਆ।²³
- ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਾਚ ਨਚਾਏ, ਉੱਥੇ ਧੁੰਮ ਪਈ ਕਰ ਕੁੱਟੀ।
ਨੀਂ ਮੈਂ ਕਤਦੀ ਕਤਦੀ ਹੁਟੀ।²⁴
- ਕੂ ਕੂ ਕਰਦੀ ਕੁੰਮਰੀ ਆਈ ਗਲ ਵਿਚ ਤੌਕ ਪੇਉਈ।
ਬਸ ਨ ਕਰਦੀ ਕੂ ਕੂ ਕੋਲੋਂ ਕੁ ਕੁ ਅੰਦਰ ਮੋਈ।²⁵

ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਝਨਕਾਰ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਨਾਦ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੀ. ਡੀ. ਲੈਵਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, “ਹਰ ਇਕ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।²⁶

ਸਵਾਦ ਬਿੰਬ: ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਬੋਧ ਬਾਕੀ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਰਸ ਬਿੰਬ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਸ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਂਝ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵਾਦ ਬਿੰਬ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਵੇਖੋ ਨਮੂਨਾ:

- ਆਪ ਇਸ਼ਾਰਾ ਅੱਖ ਦਾ ਕੀਤਾ।
ਤਾਂ ਮਧੁਵਾ ਮਨਸੂਰ ਨੇ ਪੀਤਾ।²⁷
- ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਸੌਂਦਾ ਕੀਤਾ।
ਭਰਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲਾ ਪੀਤਾ।²⁸

ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਕ ਮਨ-ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਕੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਕੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਵਾਦ ਬਿੰਬ ਬੇਹੱਦ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ:

- ਇਸ਼ਕ ਡੇਰਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ।
ਭਰਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲਾ ਪੀਤਾ।¹⁹

ਮਨਸੂਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਿਆਲਾ-ਏ-ਤਹਕੀਕ ਪੀਣ ਨੂੰ ਖੁਦੀ ਉੱਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਮੈਂ ਪਿਆਲਾ ਤਹਕੀਕ ਲੀਤਾ ਏ,
ਜੋ ਭਰ ਕੇ ਮਨਸੂਰ ਪੀਤਾ ਏ,
ਦੀਦਾਰ ਮਅਰਾਜ਼ ਪੀਆ ਲੀਤਾ ਏ,
ਖੂਹ ਥੀਂ ਵਜੂ ਸਜਾਇਆ ਏ।³⁰

ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਚਾਅ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

- ਜਦ ਵਸਲ ਵਸਾਲ ਬਣਾਏਗਾ,
ਤਾਂ ਗੂੰਗੇ ਕਾ ਗੁੜ ਖਾਏਗਾ।³¹
- ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪਿਆਲਾ
ਪੀ ਭੁੱਲ ਜਾਵਣ ਸਭ ਬਾਤਾਂ।³²

ਗੰਧ ਬਿੰਬ: ਗੰਧ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁੰਘਣ ਇੰਦਰੀ ਨੱਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੰਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੰਧ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਚਰਮ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

- ਤੇਲ ਫੁਲੇਲ ਪਾਨਾਂ ਦਾ ਬੀੜਾ, ਦੰਦੀ ਮਿੱਸੀ ਲਾਈ।³³

ਬਾਹਰੋਂ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੌਬਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਬੁਰੇ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਸੁੰਘਣ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ:

- ਜ਼ਾਲਮ ਜੁਲਮੋਂ ਨਾਹੀਂ ਡਰਦੇ,
ਆਪਣੇ ਅਮਲੀਂ ਆਪੇ ਮਰਦੇ,
ਮੂੰਹੋਂ ਤੌਬਾ ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਕਰਦੇ,
ਏਥੇ ਓਥੇ ਹੋਣ ਖੁਆਰ।³⁴

ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ, ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੜਾਹੀ ਵਿੱਚ ਤਲਣ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

- ਵਿੱਚ ਕੜਾਹੀ ਤਲ- ਤਲ ਜਾਵੇ,
ਤਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾ ਤਲਦਾ।
ਨੀਂ ਮੈਂਨੂੰ ਲਗੜਾ ਇਸ਼ਕ ਅਵੱਲ ਦਾ।³⁵

ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ: ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਸੰਬੰਧ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤਪਸ਼, ਸ਼ੀਤਲਤਾ, ਰੜਕ, ਤਲਖੀ ਅਤੇ ਝਰਨਾਟ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਤ ਬਿੰਬ ਸਪਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਤਪਸ਼ ਬੁੱਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਠੰਢ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਠੰਢ ਸਪਰਸ਼ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗੰਮੀ ਸਪਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ:

- ਵਸਲ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਨਾਲ ਸੱਜਣ ਦੇ ਸ਼ਰਮ ਹਿਆ ਗਵਾ ਕੇ।
ਵਿੱਚ ਚਮਨ ਮੈਂ ਪਲੰਘ ਵਿਛਾਇਆ ਯਾਰ ਸੁੱਤੀ ਗਲ ਲਾ ਕੇ।³⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਯਾਰ ਸੁੱਤੀ ਗਲ ਲਾ ਕੇ’ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਮਾਣੇ ਸੰਯੋਗ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਚਮੜੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਹਨ। ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਲਈ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ:

- ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਮੇਲੇ,

ਭੁੱਲੀ ਹੀਰ ਢੁਢੇਂਦੀ ਬੋਲੇ,
ਰਾਂਝਣ ਯਾਰ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਖੋਲੇ,
ਮੈਨੂੰ ਸੁਧ ਰਹੀ ਨਾ ਸਾਰ।³⁷

- ਸਈਓ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਾਜਨ ਪਾਇਓ ਈ।
ਹਰਿ ਹਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਓ ਈ।³⁸
- ਏਸ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆਲਾ ਸੋਂਹਦਾ ਆਲੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਕੀ।
ਤਾਕੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੇਜ ਵਿਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਸੰਗ ਰਾਤੀਂ।³⁹

5.1.3 ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ

ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਾਠਕ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਬੋਧ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਪਮੇਯ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਮਾਨ ਲੈ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਿੱਥੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਹੁਰੇ, ਪੇਕੇ, ਸਾਹਾ, ਦਾਜ, ਚੰਦ, ਜੰਝ, ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪੂਣੀ, ਗੋਹੜੇ ਅੱਟੀ, ਤਾਣਾ ਅਤੇ ਮੁਕਲਾਵਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਚਰਖਾ:- ਬੁੱਲਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਉਸ ਲਈ ਇੱਕ ਚਰਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਸੂਤ ਕੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਚਰਖਾ ਦੁੱਖਾਂ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਖੇ ਉੱਤੇ ਮਨ ਰੂਪੀ ਕਾਂ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਚਰਖਾ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਤਗਾਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਚਰਖੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

- ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰਾ ਚਰਖਾ ਟੁੱਟਾ,
ਜਿੰਦ ਅਜ਼ਾਬੋਂ ਛੁੱਟੀ।⁴⁰

- ਹੱਥੀ ਢਿਲਕ ਗਈ ਮੇਰੇ ਚਰਖੇ ਦੀ ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਕੱਤਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ।⁴¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਚਰਖੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕੱਤਣ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

- ਕੱਤ ਲੈ ਨੀ ਕੁਝ ਕੱਤ ਲੈ ਨੀ,
ਹੁਣ ਤਾਣੀ ਤੰਦ ਉਣਾ ਲੈ ਨੀ,
ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਦਾਜ ਰੰਗਾ ਲੈ ਨੀ,
ਤੂੰ ਤਦ ਹੋਵੇਂ ਪਰਧਾਨ ਕੁੜੇ।
ਕਰ ਕੱਤਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੁੜੇ।⁴²

ਕਸੁੰਭੜਾ:- ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਹੀਰੇ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਸੁੰਭੜੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

- ਮੈਂ ਕੁਸੁੰਭੜਾ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਹਾਰੀ।
ਏਸ ਕੁਸੁੰਭੇ ਦੇ ਕੰਡੇ ਭਲੇਰੇ,
ਅੜ ਅੜ ਚੁਨਰੀ ਪਾੜੀ।
ਏਸ ਕੁਸੁੰਭੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕਰੜਾ,
ਜ਼ਾਲਮ ਏ ਪਟਵਾਰੀ।
ਮੈਂ ਕੁਸੁੰਭੜਾ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਹਾਰੀ।⁴³

ਘੁੰਘਟ:- ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਰਵਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਲਾਹ ਕੇ ਯਾਰ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਰਵਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੋਡਿਡ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਘੁੰਘਟ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

- ਘੁੰਘਟ ਓਹਲੇ ਨਾ ਲੁਕ ਸੋਹਣਿਆ,
ਮੈਂ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਹਾਂ।⁴⁴
- ਘੁੰਘਟ ਚੱਕ ਓ ਸੱਜਣਾ
ਹੁਣ ਸ਼ਰਮਾਂ ਕਾਹਨੂੰ ਰੱਖੀਆਂ ਨੇ।⁴⁵

ਮੁਕਲਾਵਾ:- ਯਾਰੜੇ ਨਾਲ ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਲੇ ਢੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਅਚੇਤ ਨੀਂਦੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਸਲ ਦੀ ਇਸ ਘੜੀ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਕਲਾਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

- ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤੇਰਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਏ,
ਕਿਉਂ ਸੁੱਤੀ ਕਰ ਕਰ ਦਾਅਵਾ ਏ,
ਅਣਡਿੱਠਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਵਾ ਏ,
ਇਹ ਭਲਕੇ ਗਰਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ।⁴⁶

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ: ਰਾਂਝਾ, ਪਿਆਰਾ, ਤ੍ਰਿੰਜਣਾਂ, ਢੋਲਾ, ਵਣਜਾਰਾ, ਸ਼ਾਮ-ਸੁੰਦਰ, ਮੁਰਲੀ, ਤਖ਼ਤ-ਹਜ਼ਾਰਾ, ਹੀਰ, ਜੋਗੀ, ਛਿੰਝ, ਹਿਜ਼ਾਬ, ਬਾਬਲ, ਬਾਜ, ਮਾਟੀ ਆਦਿ। ਸਹੁਰਾ ਘਰ, ਦਾਜ, ਹੰਸਾਂ ਅਤੇ ਕਾਗਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਝ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

- ਸਦਾ ਮੈਂ ਸਹੁਰਿਆਂ ਘਰ ਜਾਣਾ
ਨੀ ਮਿਲ ਲਓ ਸਹੇਲੜੀਓ।⁴⁷
- ਤੂੰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਉਮਰ ਵੰਵਾਈ ਏ,
ਤੂੰ ਚਰਖੇ ਤੰਦ ਨਾ ਪਾਈ ਏ,
ਕੀ ਕਰਸੇਂ? ਦਾਜ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ,
ਉੱਠ ਜਾਗ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਨਹੀਂ।⁴⁸

ਹੰਸ, ਕਾਗ: ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ, ਅਡੰਬਰ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਹੰਸ ਅਤੇ ਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

- ਹੰਸਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਲੇ
ਭੁੱਲ ਗਈ ਕਾਗਾਂ ਦੀ ਟੋਰ ਨੀ।⁴⁹

5.1.4 ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ: ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਪਮਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ

ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂਝ ‘ਜਿਵੇਂ’, ‘ਵਾਂਗੂ’ ਆਦਿ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁵⁰ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉੱਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ:

- ਸਣਿਆ ਬੰਸੀ ਦੀਆਂ ਘੰਗੋਰਾਂ।
ਕੂਕਾਂ ਤਨ ਮਨ ਵਾਂਙੂ ਮੋਰਾਂ।⁵¹
- ਕਿਆ ਤੇਰੀ ਮਾਂਗ ਸੰਧੂਰ ਭਰੀ ਸੋਹੇ ਰਤੜਾ ਢੋਲਾ।
ਪਈ ਵਾਂਙ ਸੱਸੀ ਮੈਂ ਕੂਕਦੀ ਕਰ ਢੋਲਾ ਢੋਲਾ।⁵²
- ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਕਿਆ ਬਾਜ਼ੀ ਖੇਲੀ,
ਮੈਨੂੰ ਪੁਤਲੀ ਵਾਂਙ ਨਚਾਇਆ।⁵³
- ਕੋਇਲ ਵਾਂਙ ਮੈਂ ਕੂਕਾਂ ਰਾਤਾਂ,
ਤੈਂ ਅਜੇ ਭੀ ਤਰਸ ਨਾ ਆਇਓ ਰੇ।⁵⁴

ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ, ਆਸ਼ਿਕ ਨੂੰ ਮਦਿਰਾ ਦੀ ਮਸਤ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਜੁਲਫਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਬਿਸੀਅਰ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਛਵੀਆਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ, ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਤੀਰ।
ਇਸ਼ਕੇ ਜੇਡ ਨਾ ਜ਼ਾਲਮ ਕੋਈ ਇਹ ਜਹਿਮਤ ਬੇਪੀਰ।⁵⁵
- ਆਸ਼ਕ ਫਿਰਦੇ ਚੁੱਪ ਚੁਪਾਤੇ।
ਜੈਸੇ ਮਸਤ ਸਦਾ ਮਧ ਮਾਤੇ।⁵⁶
- ਜੁਲਫ ਕੁੰਡਲ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ,
ਬਿਸੀਅਰ ਹੋ ਕੇ ਡੰਗ ਚਲਾਇਆ।⁵⁷

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਨਿੰਮਨਾਂਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਬਿੰਬ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਖੂਹ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਙੂੰ, ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਮਨ ਮਾਹੀ।⁵⁸

ਰੂਪਕ: ਰੂਪਕ ਵੀ ਇੱਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਉਪਮਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰੂਪਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

- ਸ਼ਰੀਅਤ ਸਾਡੀ ਦਾਈ ਏ।
ਤਰੀਕਤ ਸਾਡੀ ਮਾਈ ਏ।⁵⁹

ਜਿਵੇਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਸਤਾਂ ਇੱਕੋ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇੱਕੋ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਉਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਇੰਝ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਮਾਟੀ ਕੁਦਮ ਕਰੇਂਦੀ ਯਾਰ।
ਮਾਟੀ ਜੋੜਾ, ਮਾਟੀ ਘੋੜਾ, ਮਾਟੀ ਦਾ ਅਸਵਾਰ।
ਮਾਟੀ ਮਾਟੀ ਨੂੰ ਦੌੜਾਏ ਮਾਟੀ ਦਾ ਖੜਕਾਰ।
ਮਾਟੀ ਕੁਦਮ ਕਰੇਂਦੀ ਯਾਰ।
ਮਾਟੀ ਮਾਟੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ, ਮਾਟੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰ।
ਜਿਸ ਮਾਟੀ ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਮਾਟੀ, ਤਿਸ ਮਾਟੀ ਹੰਕਾਰ।
ਮਾਟੀ ਕੁਦਮ ਕਰੇਂਦੀ ਯਾਰ।⁶⁰

ਬੋਹੜ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਓਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਬੀ ਬੁਹੜ ਦਾ ਬੋਇਆ ਸੀ,
ਉਹ ਬਿਰਛ ਵੱਡਾ ਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ,
ਜਦ ਬਿਰਛ ਉਹ ਫ਼ਾਨੀ ਹੋਇਆ ਸੀ,
ਫਿਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਬੀ ਅਕਾਰਾ ਏ।⁶¹

ਮੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਝੰਗੀ ਵਿੱਚ ਮੋਰ ਬੁਲੇਂਦਾ।⁶²

ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨੂਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਇੰਝ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

- ਜਦੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਏ ਨੂਰ ਹੁਰੀਂ,
ਜਲ ਗਏ ਪਹਾੜ ਕੋਹ-ਤੂਰ ਹੁਰੀਂ।⁶³
- ਇਕ ਵਿਛੋੜਾ ਸਈਆਂ ਦਾ,
ਜਿਉਂ ਡਾਰੋਂ ਕੁੰਜ ਵਿਛੁੰਨੀ।⁶⁴

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ: ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਜਾਂ ਮਿਸਾਲ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਮੇਂ ਗਊ ਚਰਾਵੇ
ਲੰਕਾ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਦ ਵਜਾਵੇ
ਮੱਕੇ ਦਾ ਹਾਜੀ ਬਣ ਆਵੇ
ਵਾਹ- ਵਾਹ ਰੰਗ ਵਟਾਈ ਦਾ।⁶⁵

ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਅਨੁਸਾਰ, “ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇੱਕ ਅਰਥਾਲੰਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਥਵਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਥਨ, ਅਰਥਾਤ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤ ਜਾਂ ਇੰਦਰੀਅਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਿੰਬਮਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥੂਲ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੂਖਮ ਕਥਨ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ”।⁶⁶

- ਚੜ੍ਹ ਬਾਗੀਂ ਕੋਇਲ ਕੂਕਦੀ,
ਨਿੱਤ ਸੋਜ-ਇ-ਇਲਮ ਦੇ ਫੂਕਦੀ,
ਮੈਨੂੰ ਤਤੜੀ ਕੋ ਸ਼ਾਮ ਵਿਸਾਰਿਆ
ਕਦੀ ਆ ਮਿਲ ਯਾਰ ਪਿਆਰਿਆ।⁶⁷

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬਲ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਬੜੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

- ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸਾਈਂ ਘਟ ਘਟ ਰਵਿਆ ਜਿਉਂ ਆਟੇ ਵਿੱਚ ਲੋਣ।⁶⁸

ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤ੍ਰਿੰਝਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਇੰਝ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਤ੍ਰਿੰਵਣ ਕੱਤਣ ਸਈਆਂ ਬਿਰਹੋਂ ਢੋਲ ਵਜਾਵੇ।
ਤੀਲੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪੁਣੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਵੱਛਾ ਗੋਹੜੇ ਖਾਵੇ।
ਹੱਥੀ ਢਿਲਕ ਗਈ ਮੇਰੇ ਚਰਖੇ ਦੀ,
ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਕੱਤਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ।⁶⁹

ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ: ਜਦ ਕਵੀ ਭਾਵ ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਨੂੰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

- ਤੁਸੀਂ ਛਪਦੇ ਹੋ ਅਸਾਂ ਪਕੜੇ ਹੋ।
ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਜੁਲਫ ਦੇ ਜਕੜੇ ਹੋ।⁷⁰

ਬੇਅਰਥ ਕੂੜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ:

- ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਏਂ ਗੱਡ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ।
ਸਿਰ ਚਾਨਾ ਏ ਪੰਡ ਅਜ਼ਾਬਾਂ ਦੀ।⁷¹

ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਦਗੀ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰੂਹਾਨੀ ਸਰੂਪ ਹੀ ਠੋਸਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਅੰਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਕਿੱਥੇ ਤਖ਼ਤ ਸੁਲੇਮਾਨ ਵਾਲਾ।
ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਉੱਡਦਾ ਸੀ ਬਾਲਾ।⁷²

5.1.5 ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਸ-ਸ਼ਾਸਤਰ

ਰਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਉਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਰਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਵਿਭਾਵਵਾਦ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਸ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ:

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ:- ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਚੜ੍ਹਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਘੜੀ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਰਸ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕੀਤਾ:

- ਆਓ ਸਈਓ ਰਲ ਦਿਉ ਨੀ ਵਧਾਈ,
ਮੈਂ ਵਰ ਪਾਇਆ ਰਾਝਾਂ ਮਾਹੀ।⁷³
- ਮਾਹੀ ਵੇ ਤੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸਭ ਦੁੱਖ ਹੋਵਣ ਦੂਰ।⁷⁴

ਵਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਰਸ ਬੜਾ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਇੰਝ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

- ਕਦੀ ਆ ਮਿਲ ਯਾਰ ਪਿਆਰਿਆ,
ਤੇਰੀਆਂ ਵਾਟਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਵਾਰਿਆ।⁷⁵
- ਕਦੀ ਆ ਮਿਲ ਬਿਰਹੋਂ ਸਤਾਈ ਨੂੰ।⁷⁶
- ਕਦੀ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰਾਂ ਢੋਲਿਆ,
ਤੇਰੀਆਂ ਵਾਟਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਘੋਲਿਆ।⁷⁷

ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਮ ਨੂਰ ਝਲਕਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿੱਚ ਮੌਲਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਮਨ ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਲਈ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਝ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- ਸਈਓ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਾਜਨ ਪਾਇਓ ਈ।
ਹਰਿ ਹਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਓ ਈ।⁷⁸

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਬਿਰਹਾ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਲ ਦੀ ਘੜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਕਰੇ:

- ਆ ਮਿਲ ਯਾਰ ਸਾਰ ਲੈ ਮੇਰੀ,
ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਦੁੱਖਾਂ ਨੇ ਘੇਰੀ।
ਅੰਦਰ ਖਾਬ ਵਿਛੋੜਾ ਹੋਇਆ,
ਖਬਰ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਤੇਰੀ।⁷⁹

ਘੁੰਘਟ ਜਾਂ ਚੁੰਨੀ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਝ ਹੋਈ ਹੈ:

- ਘੁੰਘਟ ਚੱਕ ਓ ਸੱਜਣਾ ਹੁਣ ਸ਼ਰਮਾਂ ਕਾਹਨੂੰ ਰੱਖੀਆਂ ਵੇ।⁸⁰

ਭਿਆਨਕ ਰਸ:- ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਵਿੱਚ ਡਰ ਭਾਵ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਗਵਾ ਕੇ, ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਨੀਂਦੇ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਇਕ ਰੋਜ਼ ਜਹਾਨੋਂ ਜਾਣਾ ਏ, ਜਾ ਕਬਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਣਾ ਏ,
ਤੇਰਾ ਗੋਸ਼ਤ ਕੀੜਿਆਂ ਖਾਣਾ ਏ, ਕਰ ਚੇਤਾ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰ ਨਹੀਂ।⁸¹
- ਖਾਕੀ ਖਾਕ ਸਿਉਂ ਰਲ ਜਾਣਾ, ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਜੋਰ ਧਿਕਾਣਾ।⁸²

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖੋ:

- ਕਾਂ ਲਗੜ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ, ਚਿੜੀਆਂ ਜੁੱਰੇ ਖਾਏ,
ਉਲਟੇ ਹੋਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਆਏ।⁸³

ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਜਿੰਦ ਕੁੜਿੱਕੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਆਈ।⁸⁴

ਕਰੁਣਾ ਰਸ: ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਹੈ। ਉਦਾਸ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੀ ਅਤੇ ਆਰੀਅਨ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਇੰਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਹੁਣ ਮੈਂ ਮੋਈ ਨੀ ਮੇਰੀਏ ਮਾਂ
ਪੂਣੀ ਮੇਰੀ ਲੈ ਗਿਆ ਕਾਂ।
ਡੋ ਡੋ ਕਰਦੀ ਮਗਰੇ ਜਾਂ
ਪੂਣੀ ਦੇ ਦਈਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਨਾਂ।
ਪਿਆਰਿਆ ਸਾਨੂੰ ਮਿੱਠੜਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਸ਼ੋਰ।⁸⁵
- ਇਕਨਾ ਦੇ ਪੋਸ਼ ਲਹਾਈਏ
ਇਕ ਆਰਿਆ ਨਾਲ ਚਿਰਾਈਏ
ਇਕ ਸੂਲੀ ਚਾਇ ਦਿਵਾਈ ਦੇ
ਕਰਿ ਕਿਸ ਗਲਿ ਦਾ ਸਧਰਾਇਆ ਹੈ।⁸⁶

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ: ਇਸ ਰਸ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ, ਉਪਰਾਮਤਾ, ਟਿਕਾਅ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉੱਤਰਨ ਲਈ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਪਿਆਰਿਆ ਸਾਨੂੰ ਮਿੱਠੜਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਸ਼ੋਰ।⁸⁷
- ਨਾ ਮੈਂ ਮੋਮਨ ਵਿੱਚ ਮਸੀਤਾਂ,
ਨਾ ਮੈਂ ਵਿੱਚ ਕੁਫਰ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ,
ਨਾ ਮੈਂ ਪਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲੀਤਾਂ,
ਨਾ ਮੈਂ ਮੂਸਾ ਨਾ ਫਰਔਨ।
ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਕੀ ਜਾਣਾ ਮੈਂ ਕੌਣ? ⁸⁸

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) *ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 193
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 213
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 166
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 166
7. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਸੰਗਾਰੀ, *ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ*, ਪੰਨਾ 207
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207

9. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 157
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 173
11. Susan K. Langer, *Feeling and Form*, P. 48
12. C.D. Lewis, *The Poetic Image*, P. 18-19
13. ਡਾ. ਵ੍ਰਜਨੰਦਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਖੌਰੀ, *ਕਾਵਯਤਮਕ ਬਿੰਬ*, ਪੰਨਾ 55
14. ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ, *ਕਾਵਯ ਬਿੰਬ*, ਪੰਨਾ 6
15. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 141
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 295
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 294
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 186
19. ਸੁਮਿਤਰਾਨੰਦਨ ਪੰਤ, *ਪੱਲਵ(ਪ੍ਰਵੇਸ਼)*, ਪੰਨਾ 26
20. George Welley, *Poetic Process*, P. 193
21. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, *ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ*, ਪੰਨਾ 62
22. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 144
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 189
26. C.D. Lewis, *The Poetic Images*, p 18-19
27. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 142
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 158
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 164
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 167
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 166
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 166
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 193
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 212
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 216
40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 169
42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 187
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 161
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 192
45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 197
46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159

48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137
49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 173
50. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 217
51. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 144
52. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 161
53. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210
54. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 204
55. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160
56. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 220
57. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 197
58. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 208
59. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151
60. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 155
61. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140
62. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 145
63. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 157
64. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 169
65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 171
66. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਕਾਵਿ- ਬਿੰਬ, ਪੰਨਾ 43
67. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (2013) ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 216
68. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 195
69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 170
70. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143
71. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140
72. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 138
73. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 148
74. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 168
75. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 216
76. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214
77. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214
78. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 212
79. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 184
80. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 197
81. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137
82. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 169
83. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141
84. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਸ਼ੰਗਾਰੀ, ਸਾਈਂ ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ, ਪੰਨਾ 267
85. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬੱਧਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਨਾ 205
86. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 194
87. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 205
88. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143